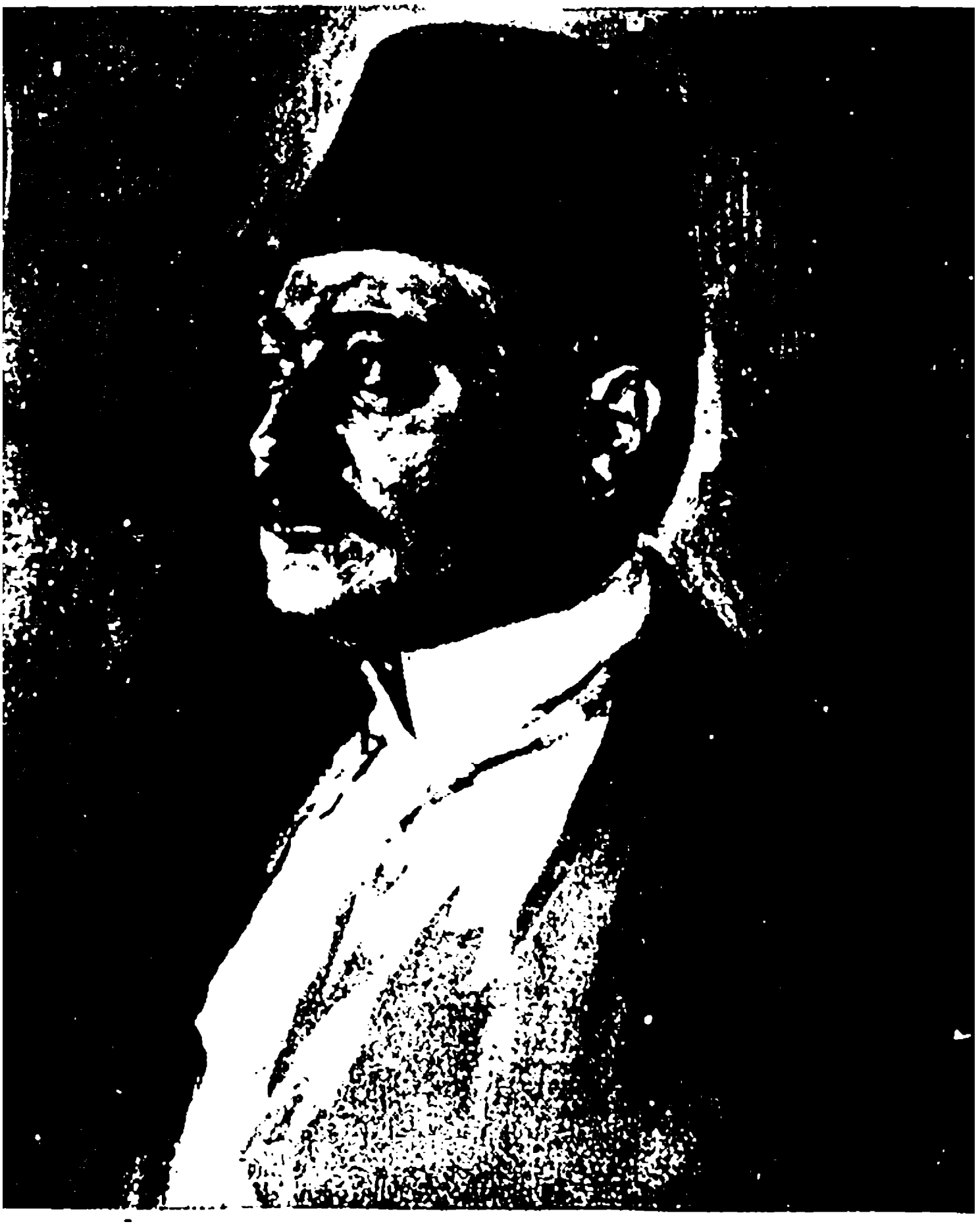

Sadırâzam Talât Paşanın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan, şimdiye kadar neşredilmemiş şahsî notları.

H. Cahit Yalçın'ın önsözile

TALÂT PAŞA'NIN HATIRALARI

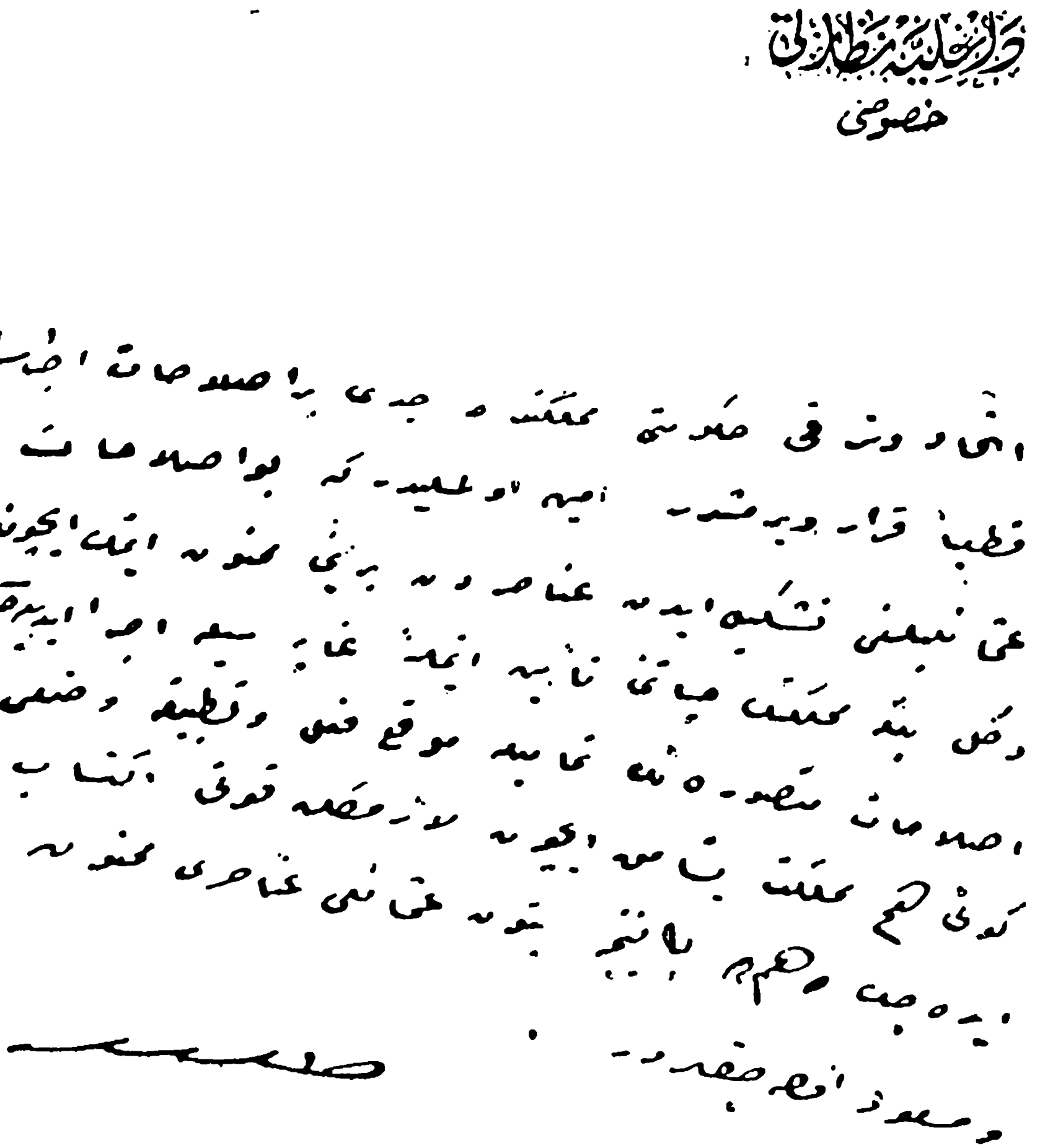
Suruki

Merhum Talât Paşa

(Bu resim Almanya İmparatoru Vilhelm'in hususî ressamı tarafından yapılan yağlı boya Tablodan çektirilmiştir.)

Talât Paşanın el yazısı

El yazısının metni

DAHİLİYE NEZARETİ
Hususî

İttihat ve Terakki Hükûmeti memlekette ciddî bir ıslahat icrasına kat'iyyen karar vermiştir. Emin olmalıdır ki bu ıslahat Osmanlılığı teşkil eden anasırdan birini memnun etmek için değil belki memleketin hayatını temin etmek gayesile icra edilecektir. Islahat-ı mutasavverenin tamamile mevki-i fiil ve tatbika vaz'ı günü hem memleket yaşamak için lâzımgelen kuvveti iktisap edecek hem de binnetice bütün Osmanlı anasırı memnun ve mesut olacaklardır.

TALÂT

TALÂT PAŞA'NIN HÂTIRALARI

Hüseyin Cahit YALÇIN'ın Önsözile

Merhum Sadrıâzam Talât Paşa'nın mütarekeden sonra Almanyada bir Ermeni kurşununa kurban gittiğini biliyoruz.
Bu ünlü Osmanlı Sadrıâzamı İttihat ve Terakki Fırkasile Umumî Harp sırasında Türk milletine yapılan haksız hücumları en salâhiyetli bir mevkide bulunmak itibarile reddetmek kararını verdi ve ölümünden pek az evvel hâtıralarını kaleme aldı.

İŞTE BU KİTAP.

Merhum Talât Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve Türk milletinin müdafaanamesidir.

Eseri Neşreden:
Enver BOLAYIR

Birinci Baskı

Bu kitap 1946 yılında Güven
Basımevinde basılmıştır.

TALÂT PAŞA'NIN HÂTIRALARI

SADIRÂZAM TALÂT PAŞANIN
TARİHİN BİR ÇOK GİZLİ
TARAFLARINI AYDINLATAN
ŞİMDİYE KADAR NEŞREDİL-
MEMİŞ ŞAHSİ NOTLARI.

Satış yeri: GÜVEN YAYINEVİ
İSTANBUL

İ L K S Ö Z

Talât Paşa bu hâtıralarını, mütarekeden sonra memleketi terke mecburiyet hissederek Almanyaya çekilmiş olduğu sıralarda kaleme almıştır. Meşrutiyet devrinin en yüksek simalarından biri olan Talât Paşa bize çok alâkaya şayan bu mühim zamanlar hakkında pek önemli malûmat verebilirdi. Fakat haller ve şartlar onun tam bir «hâtırat» yazmasına imkân bırakmamıştır.

Böyle olmakla beraber, temas ettiği bahsi tamamile tenvir etmiş ve bize mühim bir vesika bırakmış olduğu şüphesizdir.

«Tanin» gazetesinde Talât Paşa'nın hâtıralarını neşretmek istediğimiz vakit, bunun zaman itibarile münasip bir hareket olup olmıyacağını epeyce düşünmüştüm. Çünkü Meşrutiyet devrinin Sadrıâzamı o devrin en acı vakalarından birine temas ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş, bunun harabeleri arasından yepyeni ve diri bir millî Türk Cumhuriyeti çıkmış olduğu için, eski hâtıralar üzerinden

sünger geçirerek maziyi unutmak ve yeni devrin kardeş vatandaşları halinde yaşamak şartlarını kuvvetlendirmek bir vazife idi.

Fakat tarih ortadan kaldırılamaz. Onun her tarafını aydınlatmağa çalışmak istikbali daha emin surette hazırlamak hususunda faydalı olur. İşte bu mülâhazaya mebnidir ki bugünkü mesut neticelere varıncaya kadar ne zor ve karanlık yollardan geçtiğimizi ortaya koyan bu vesikayı matbuata tevdi etmekte tereddüt etmemiştim.

O günlerde tamamen mazi demek olan bu hâtıralar, bugünün şartları içinde tam bir aktüalite halini aldı. Zamana, tarihe, eski günlerin hallerine ve şartlarına bakılmaksızın, Türk şeref ve haysiyetine düşmanlar tarafından hücumlar, Türkün hakkını gasp için iftiralı faaliyetler başlamış bulunuyor. Bu durum içinde, Talât Paşa'nın hâtıraları hususî bir ehemmiyet ve kıymet kesbediyor.

Talât Paşa vatanını çok seven, vatanının hayrı ve selâmeti uğrunda nefsine varıncıya kadar herşeyini feda etmeğe daima hazır bulunan bir şahsiyetti. Bıraktığı hâtıralar bu noktadan da bizi tenvir edebilir. Memlekete yaptığı hizmetler arasında bu hâtıralar bugünün en takdir ve şükran ile yâdedeceği bir eserdir.

19/şubat/1946.

Hüseyin Cahit YALÇIN

TABİİN BİRKAÇ SÖZÜ

Talât Paşa, Türk tarihinin yetiştirdiği nadir devlet adamlarından biridir. Osmanlı sadrıâzamları arasında memleket severliği, dürüstlüğü, zekâsı ve çalışmasile kendisine cidden yüksek bir mevki temin etmiş olan bu Türk büyüğü, ne yazık ki o kadar sevdiği memleketinin bugünkü feyizli ve yüksek seviyesini göremeden gözlerini bu fâni dünyaya yumdu.

Türk tarihine en parlak devirler yaşatan, Türk milletine en büyük hizmetleri yapan vezir ve sadrıâzamların acı bir talihleri var. Bunların bir çoğu mükâfat görecek yerde padişahların kıskançlıkları neticesinde başlarını cellâtların satırlarına uzatmışlar, yahut haince bir suikasde kurban gitmişlerdir.

İşte Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, işte Gedik Ahmet Paşa, işte Sokullu Mehmet Paşa, işte Midhat Paşa!

Talât Paşa da bu talihsiz Osmanlı sadrıâzamlarının sonuncusudur. Umumî Harpten sonra bir mülteci olarak yaşadığı Almanya'da bir Ermeni kurşununa kurban gitmiş ve Berlin sokaklarında can vermiştir.

Bu, nekadar acı bir hâdise ise, Alman Hükûmetinin ve Alman adliyesinin merhum Talât Paşa'nın katilini beraet ettirmesi de o kadar acı bir hâdisedir. O Almanya ki, Osmanlı Hükûmeti

kendisile dört yıl ittifak halinde yaşamış, dünyaya karşı altı cephede savaşmıştı.

Talât Paşa öldükten sonra bize temiz ismile hâtıralarının bir kısmını yazdığı bir defterden başka bir şey bırakmadı. İşte bu defa kitap halinde bastırmakla şeref duyduğum bu hâtıralar, onun biricik yazılı eseridir. Talât Paşa, birinci Cihan Savaşından sonra bu kitabı yazmakla hem kendisini, hem lideri olduğu İttihat ve Terakki Fırkasını, hem de Türk milletini dünya umumi efkârı karşısında müdafaa etmiştir. Bu kitap okunduğu vakit o zamanki düşmanlarımızın hakkımızda uydurdukları iftiraların ne kadar çirkin ve esassız olduğunu bütün çıplaklığı ile anlamak kabildir.

Yazıma son verirken merhum Talât Paşanın büyük varlığı karşısında hürmetle eğilirim.

18/şubat/1946

Enver BOLAYIR

GİRİŞ

HATIRALARIMI NEDEN KALEME ALDIM?

Bir çok kimseler hâtıratımı yazmak için beni teşvik ettiler, muhtelif cemiyetler bu maksatla bana müracaat hattâ bu hususta maddî menfaat teklif ettiler. Meşrutiyetten önce ve sonra «İttihat ve Terakki fırkasının» kurulması hakkındaki hâtıralarımı ve o zamanki iç ve dış siyasete müteallik hâdiseleri siyasî bir hâtıra defteri şeklinde değil, fakat tarihî bir tenkit halinde sonradan yazmayı tasavvur etmiştim. Ancak, asırlardanberi devam edegelmiş sinsi bir siyasetin bugün Osmanlı devletine arzu ettiği şekli vermek uzere ileri sürdüğü haksız ithamlara tahammül edemiyeceğimden aşağıdaki izahları mufassal hâtıralarıma giriş ve ayni zamanda da haksız ithamlara cevap olarak yazmıya karar verdim. Bildiğim hâdise ve hakikatleri burada tam olarak sıralamıya imkân yoktur. Fakat söyliyeceklerimin hepsi hakiki hâdisattan ibarettir.

Şark meselesi gösterildiği gibi bir insanlık ve hıristiyanlık meselesi değil, bilâkis bir *nefret* ve menfaat meselesidir. Türk devletinin dahili işlerine yapılan müdahaleler hep buna müstenittir. Filhakika Türk devletinin, Türkler de dahil, bütün tebaasına iyi muamele temin eden muntazam bir idare kurmağa muvaffak olduğunu iddia etmek bir cürettir. Fakat bu hususta ki hatayı yalnız Türklere yüklemek de doğru değildir. Rusların Yahudilere ve Müslümanlara ve hattâ, müstebit çarlığa karşı gelen hıristiyanlara yaptıkları vahşet her ne kadar insanlık

hislerini galeyana getiriyorsa da Avrupanın insaniyetperver diplomatları bu hususta en küçük bir söz söylemek cesaretini gösteremediler. Rusya hakkındaki en ufak bir şikâyetin harbe sebebiyet verebileceğini biliyorlardı; bunun için susmayı tercih ettiler. Hürriyetin hamisi rolünü takınan, hukuku beşer beyannamesini neşreden Fransa, vahşi ve müstebit çarlığa her türlü yardımda bulunmaktan utanmadı ve 1871 harbinden sonra bu müstebit devletle bir ittifak dahi yaptı. Almanyaya karşı kuvvetli bir Rusya kurulacaktı. Çarlığın istibdadı sağlamlaştırıldı. Rusyanın Türk ıslâhat teşebbüslerine karşı çıkardığı mânilere göz yumuldu. Türkiyenin ıslâhat yapması hiç bir zaman ciddî olarak arzu edilmedi. Muahedelerde adı geçen ıslâhat mahiyet itibarile birer müdahaleden başka bir şey değildir. Bir devletin idaresindeki terakki ve ıslâhat onun siyasî ve iktısadî istiklâline tâbidir.

TÜRKİYEYE YAPILAN HAKSIZLIKLAR:

Bir taraftan Türkiye ıslâhat yapmağa zorlanırken, diğer taraftan da müdahale ve himayelerle siyasî ve kapitülâsyonlar vasıtasiyle de iktısadî istiklâlini büsbütün ortadan kaldırabilmek için Türkiyeye tâbi olan milletler ayaklanmağa teşvik ediliyordu.

Bir Türk şairine göre bu gibi ıslâhat tavsiyeleri, elleri kolları bağlandığı halde koşması istenen bir insana benziyordu.

Buna mukabil, İngiltere ancak siyasî menfaatlerinin zoru ile Türkiyenin ve bilhassa İstanbulun Ruslar tarafından işgalini önledi; Ayastafanos muahedesinin Berlin muahedesile tadili ancak bu sebebe müstenit idi. Fakat Almanyanın askerî ve iktısadî bakımlardan gösterdiği şayanı hayret derecede çabuk terakki, Bismark tarafından ittifakı müsellesin tesisi ve bilhassa Alman deniz kuvvetlerinde büyük İngiliz donanmasına tehlikeli bir rakip olacak derecede görülen inkişaf İngilterenin az

sevilen çarlıkla birleşmesi neticesini doğurdu. O günden itibaren Türkiye Avrupa devletlerinin hiç birinden velevki onun menfaati için dahi olsa, en ufak bir yardım dahi görmedi. Birleşmiş olan taraflardan her biri şark meselesini kendi maksatlarına uygun bir şekilde halletmeğe çalışıyordu.

Babıâli mevcudiyetini temin için o zamana kadar siyasî tezatlardan istifade ederken devletler arasındaki muvazene ve ayrılıklar artık kendi aleyhine dönmüştü. Üçlü ittifak ile ikili ittifakın münasebetleri ve bilhassa üçlü ittifakın kendi âzası arasındaki münasebetler o derece gerginleşmiş ve görüşlerde o derece ayrılık baş göstermişti ki, devletlerden hiç biri şark meselesi siyasetinden vazgeçmiyordu. Devletler gruplarından her biri belki başka bir şekil altında olmak üzere kendi menfaatlerini temin etmeğe çalışıyordu. Türkiyenin Paris ve Berlin muahedeleri ve devletlerin garantisi ile temin edilmiş olan mevcudiyetine bu muahedeleri imzalamış olan devletlerden hiç biri riayet ve hürmet etmiyordu.

I

Meşrutiyetin ilânı

1908 senesinde Jön Türkler tarafından Meşrutiyet ilân edildiği zaman Türkiyenin Avrupa karşısındaki siyasî durumu bu vaziyette idi.

İhtilâl, hükûmet şeklindeki değişiklik, memleket içinde bir çok mücadelelere ve karışıklıklara sebebiyet vermişti; muvakkat bir zayıflık baş göstermişti. Abdülhamidin keyfî idaresi merkezde ve vilâyetlerde hususî bir zümre yetiştirmişti. Bunlar geniş mikyasta kendi menfaatlerini temine çalışıyor, bu esnada da zavallı halk tamamiyle eziliyordu. Bu zümre mensuplarını müşterek menfaatleri birbirine bağlıyordu. Hükûmet merkezinde nazırlar ve saray mensupları İstanbuldaki hempalariyle nasıl sıkı sıkıya birleşmiş ve karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmekte idiyseler, vilâyetlerdeki zenginler ve eşraf da nazırlar ve saray mensuplariyle sıkı temasta olup halkı istismar etmekte devam ediyorlardı. Bu zümrenin bir kısmı da muhtelif ekalliyetlerden müteşekkildi. Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Ermeniler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar, Türkiyeyi inhitata ve ölüme sürüklemekte olan Abdülhamit hükûmetinden iki türlü menfaat teminine çalışıyorlardı.

Bir taraftan Yunanlılar bu hükûmetin devamının devletin muhakkak olarak çökmesile neticeleneciğini anlıyor ve kendilerini de bilhassa Rumelinde onun mirasçısı olarak görüyorlardı [1].

(1) O sırada Selânikte samimî Yunanlı dostlarımdan biri olan avukat Marko Theodorides efendiye kendisinin ve vatanperver dostlarının o za-

Yunanlılar diğer taraftan da patrikhanenin elde ettiği imtiyazlar ve askerî hizmetten muafiyetleri sayesinde mânevî bir istiklâl de kazanmışlardı. Büyük mikyasta rakipsiz olarak ticaret yapabiliyor ve bu suretle de büyük servetler temin ediyorlardı.

Bulgarlarla Ermeniler bir Avrupa müdahalesile kendi istiklâllerini temin etmek maksadiyle Abdülhamidin keyfî idaresini ileri sürüyorlardı.

Kürtlerle Arnavutlar ise, sarayın himayesine sığınmışlar, hükûmet yüküne iştirak etmeksizin şahsan büyük istifadeler elde ediyorlardı.

Araplara gelince, bunlar kendi menfaatlerini içlerinden hıristiyan ve müslüman olanların büyük mevkilere geçmesinde ve bir çok hususî imtiyazlar elde etmelerinde görüyorlardı. Bu suretle menfaatlerini temine çalışan Arnavut, Kürt ve Araplar da yukarıda bahsettiğim zümreye dahildi. Hıristiyan halkının sefaleti müslümanlarınkinden farksızdı.

JÖN TÜRK HAREKETİ:

Jön Türk hareketi memlekete müsavat, hürriyet ve adalet getirmek emelile ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadile Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurddaki bütün milletleri birleştirmeyi bu suretle de sevgili vatanın selâmet ve terakkisi için birlikte çalışabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilâli takip eden hâdiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakkinin

---

manki ihtilâl birliğine girmelerini teklif ettiğim zaman bana açık bir lisanla, şimdiki hükûmetin Türkiyeyi bir inhitata doğru götürdüğünün muhakkak olduğunu, meşruti bir hükûmetin ise Türkiyeyi yükselteceğini ve Türklerin Rumelindeki hâkimiyetini takviye edeceğini ve bu sebeple de bu harekete müzaharet edecek bir tek Yunanlı bulunamıyacağını ve hattâ Yunanlılara böyle bir niyetten bahsedildiği takdirde. bunun, teşebbüsü akamete dahi uğratabileceğini söyledi.

asıl niyetlerinin tahakkuk etmemesi için bu birliğe karşı şiddetle muhalefet ettiler; müsavat ve hürriyet onların maksat ve menfaatlerine mugayirdi. Müsavat demek, bütün vatanperverlerin menfaat ve mesaide müsavatı demekti.

Fakat Mecliste umumî askerî hizmete karşı şiddetle mukavemet eden Yunanlılar olmuştu. Tabiîdir ki, müsavat ile hususî imtiyazların telifi kabil degıldi. Osmanlılık fikri ise Elenizm için bir tehlike idi. «Osmanlı» täbirinden asabîleşen Serfiçe mebusu Boşo Efendi, Meclisin hitabet kürsüsünden alenen onun için Osmanlılığın «Osmanlı bankası» ndaki «Osmanlı» dan fazla hiç bir şey ifade etmediğini söylemek küstahlığını gösterdi. Bu itibarla Yunanlı mebuslar bu gibi işlerde daima hükûmet projelerine muhaliftiler ve mürtecilerle birleşiyorlardı.

İLK ERMENİ ve BULGAR HAREKETLERİ:

Ermenilerle Bulgarlar kendi gayelerini tahakkuk ettirmek için başka bir yola tevessül ediyorlardı. Kanunu Esasinin bahşettiği hürriyet sayesinde, ilk müsait fırsatta hükûmete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale neticesinde kendilerine muhtar bir idare ve nihayet istiklâl temin maksadiyle bir kısmı Anadoluda ve bir kısmı da Rumelide asabî bir süratle ve gayet açık bir şekilde millî varlıkları için çalışıyorlardı. Jön Türklere karşı tamamile Kanunu Esasiye sadık ve müttehit bir tavır takınıyor, Avrupaya karşı ise eski ve yeni hükûmetten şikâyet ediyor ve Türk vahşetinin elân devam ettiğini ispata uğraşıyorlardı, iddialarının delillerini siyasî komiteler vasıtasile elde etmiye çalışıyorlardı. Adana hâdiseleri, Rumelideki galeyan ve cinayetler sırf onların eseridir; bunlar sonradan müslüman halka atfedilmiştir.

Bununla müslüman halkın katliâma iştirâk etmediğini söylemek istemiyorum; niyetim bu teşvik ve tahriklerin Ermeni ve

Bulgarlar tarafından sırf siyasî maksatlarla yapılmış olduğunu ispat etmektir.

Adana hâdiselerini müteakıp Dahiliye Nâzırı oldum. Bütün arzu ve hedefim muhtelif milliyetleri, bilhassa Ermeni ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmek idi. Adana hâdiseleri hakkındaki tahrikât evrakını dikkatle tetkik ettim. Hâdiselerin Ermeniler tarafından tahrik edilmiş olduğu tahkikat komisyonu âzası olan Ermenilerin şahadeti ile de teeyyüt ediyordu. Komisyon âzasından biri olan Agop Babikyan Efendi bunu bizzat bana da itiraf etti. Tahrik edilmiş olan halkın zâlimane cinayetlerde bulunduğu da tahakkuk ediyordu. Adana hâdiseleri 31 martta ve irtica günlerinde vuku bulmuştu. Takip edilen maksadın halk kütlelerinin taassubunu tahrik ederek, katliâma sebebiyet vermek suretiyle Avrupanın dikkat nazarlarını üstlerine çekmek ve Kelkiya'da muhtar bir Ermeni birliği vücuda getirmek olduğunda şüphe yoktu. Ben bu işte bîtaraf bir devlet adamı sıfatile siyasî maksadımı unutmak, ve müslüman olsun, Ermeni olsun, katliâm faillerini müstahak oldukları cezaya çarptırmak istiyordum. Bu hâdiseler sırasında müslüman halkı katliâma teşvik etmiş olan müfti ve diğer müslümanların da cezalandırılmalarında ısrar ittim. Bunun üzerine mahkeme müftiyi ve şeriklerini idama mahkûm etti. Ve bu idam kararının nazırlar heyetince tasdikını temin eden yine ben oldum. Hafiflenecekleri kanaatinde idim, komitelere karşı daima âzami müsamahayı gösterdim ve onların hakikî maksatlarını biliyormuş gibi hareket ettim. Fakat hükûmetin bu hareket tarzı komitelerin ihtiraslarını hafifletmek şöyle dursun, onları bilâkis takviye etti.

Hulâsa, Jön Türkler mutaassıb, nüfuz sahibi ve yalnız kendi menfaatlerini düsünen ve muhtelif millivetlere mensup olan kimselerin siyasî sebeplerle dahilde Jön Türklerin serbest hükûmetine karşı çıkardıkları güçlükler ve mânilerle mücadele ederken hariçten de mevcut muahedeler ayaklar altına alınıyor-

du. Hakiki bir sebep gösterilmeksizin bazı hükûmetler tarafından emri vakilerle Türk devletinin bazı parçaları gasbediliyor ve bu muahedeleri birlikte imza etmiş olan devletler de bu hususta sükûtu muhafaza ediyorlardı.

TÜRKİYEDEN KOPARILAN TOPRAKLAR:

Bir taraftan Bulgaristan 1908 senesinde, İstanbuldaki maslahatgüzarı Bay Eşşof'un bir ziyafete dâvet edilmediği bahanesini ileri sürerek Şarkî Rumeliyi Bulgaristana ilhak ile kıralliği ilân ederken, diğer taraftan da Avusturya ortada hiç bir sebep olmaksızın Bosna Herseği ilhak ettiği halde her iki devlet grupu da bunu protesto etmek cesaretini gösteremedi. Bu sırada Belçikanın bitaraflığını garanti eden bir muahedeyi ihlâl ettiği için Almanyaya harp ilân etmiş bir kabine olan Asquith kabinesi mevkii iktidarda bulunuyordu. Bu arazi ilhakları ve muahede ihlâlleri bundan ibaret değildi. 1906 senesinde Fas hakkındaki anlaşmadan sonra İtalya hiç bir sebep olmaksızın Trablusa hücum etti. Berlin muahedesine imzalarını koymuş olan devletler, bu gasp karşısında sükûta büründüler. Türkiye sırf bu gasp ve emri vakileri protesto maksadile İtalyaya karşı harbe başlamıya mecbur kaldı. Bir maksadı da, başka devletlerin iştihalarını kapamak ve yeni «emrivaki»lere mâni olmaktı. Maatteessüf bu gayret ve fedakârlıklar o ihtiras ve hevesleri durdurmağa muvaffak olamadı. Harbin uzun sürmesi yüzünden ve fırka ihtilâfları dolayısile dahilde bas gösteren kargaşalıklardan istifade temin etmek maksadile bize karşı Balkan ittihadı vücut buldu.

BALKAN HARBİ FACİASI:

Balkan harbini önlemek, Avrupa büyük devletleri için basit bir işti. Hangi devlet grupuna dahil bulunursa bulunsun,

büyük devletlerden her hangi birinin ciddi bir tavır takınması bu kadar kan dökülmesine mâni olmak için kâfi idi. Fakat siyasî hesap ve düşünceler burada da aklı selim ve insanlık ideallerine galip geldi. Üç itilâf devletleri bu ittihadı kendi maksatlarına uygun gördüler ve üçlü ittifak karşısında bir kuvvet vücuda getirmeyi ümit ettiler. Buna mukabil Avusturya sefiri Markrof Palaviccini'nin bana muhtelif görüşmelerimizde teyit ettiği gibi Türkiyenin harbden muzaffer çıkacağını ümit ediyordu. Avusturya mağlûp ve harpten zayıf düşmüş Balkan devletlerinin ve bilhassa Sırbistanın kendi arzularına tâbi olacağını ve kendisinin de Arnavutluk meselesinde hususî ve büyük bir rol oynıyabileceğini umuyordu. Öteki devletler grupu ise —Türkiye harpten galip çıkmak şartile— harpten sonra da statükonun muhafaza edileceğini bir ihtiyatî tedbir olarak beyan ediyordu. Türkiyeye gelince, o dahilî isyan ve ihtilâflarla meşguldü. Ordunun teşekkül tarzı değiştirilmiş, fakat yeni nizam henüz tatbik olunmamıştı. O sırada iktidar mevkiinde bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, Avrupanın bir harbe müsaade etmiyeceği kanaatile olacak, talim maksadile silâh altına çağırılmış olan kıtaları, yanı takriben 100 bin kişiyi terhis etmişti. Fakat harp çıkınca ordu tuhaf bir vaziyette kaldı. Bir taraftan kıtalar terhis edilirken, diğer taraftan yeni kıtalar silâh altına alınıyor ve kadrolar değişmiş olduğundan ne subaylar askerleri ve ne de askerler subaylarını tanımıyordu.

Böyle karmakarışık bir ordu ile harp, Türkiye için daha başlamadan kaybedilmişti.

Arnavutluğun ve Makedonyanın büyük bir kısmında Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği nazarı itibara alınmaksızın 1913 senesinde Londra konferansı gaddar bir operatör gibi ameliyatlara girişti ve Balkan haritası üzerinde bıçağını serbestçe oynattı. Fakat bu ameliyat arzu edilen neticeyi vermediğinden, başka kısımlar da hastalandı.

Bu suretle bütün Avrupa tedavisi mümkün olmıyan bir has-

ta olmıya mahkûm edilmişti. Umumî Harbi, Balkan harbi doğurmuştu. Umumî harbin neler tevlit edeceğini ise şimdiden tayin ve takdir etmeğe imkân yoktur. Şu muhakkak ki. ortadan kalkan Avrupa muvazenesi daha senelerce teessüs edemiyecek ve bir sürü iktısadî ve siyasî hâdiselerle karşılaşılacaktır.

Balkan harbinde zayıf düşmüş olan Türkiyenin artık hiç bir hakkı kalmamıştı; «Kuvvet Hakka üstündür», sözü, Türkiyeye bütün şümulile ve âlenen tatbik olunuyordu. Memleketin. dört yüz, beş yüz senedenberi Türk devletine bağlanmış olan bir çok kısımları, vilâyetler, halk, dinî ve medenî münasebetler nazarı itibara alınmaksızın merhametsizce devletten koparılıyordu; Londra konferansı bütün bu hususlarda sırf hak kuvvetindir prensibi ile hareket ediyordu.

İkinci Balkan harbi patlayıp da Türkiye Hak ve kuvvetine dayanarak sırf kültürel tarihî islâm eserleri ihtiva eden ikinci payıtahtı Edirne ve havalisini tekrar işgal ettiği zaman her taraftan itirazlar yükseldi. Bu sıralarda devletlerden hiç biri Türkiyeden bir menfaat beklemiyordu; bunlardan her biri Balkan devletlerini kendi tarafına kazanmıya gayret ediyordu. Bu haksızlıkların sebep ve mikyasının yine siyasî menfaat olduğu görülüyor. Balkan devletlerine Türkiyeye harp ilân etmek ve harp sonunda kendileri için arazi koparmak hakkı tanındığı halde Türkiyeye Bulgaristana harp ilân etmek ve beş yüz seneden beri maliki bulunduğu arazi parçalarını geri almak hakkı tanınmıyordu. Sir Edward Grey, sefirimizi, «Edirneye gittiğiniz takdirde İstanbulu da kaybedersiniz» şeklinde tehdit etti; Bay Sasanoff, Edirneye yürüyüşümüz hakkında Harbiye ve Bahriye nazırlarile yapılan müzakere neticesinde hazırlamış ve vermiş olduğumuz mufassal notaya cevap vereceğini bildirmiş ve Bay Pichou da, Londra kararlarına karşı gelmiye hakkımız olmadığını iddia etmişti. Hepsi bizi Türkiyenin zevalile tehdit ediyorlardı. O zamanki Türk hükûmeti Avrupanın ve bilhassa

Rusyanın ve Rusyaya haris arzu ve heveslerinde müzahir olmak mecburiyetinde bulunan İngiltere ve Fransanın maksat ve fikirleri hakkında tam malûmat sahibi idi. Edirnenin yeniden zaptı, ruhan ve mânen ezilmiş olan milletin mâneviyatını yükseltti. Çalışmak ve yaşamak ümidi yine canlandı. Tabiî bu Türkiyenin ölümünü ve mirasını bekliyen Rusyayı hiç memnun etmedi.

RUSLARIN TÜRKİYEYİ ZAYIFLATMAK SİYASETİ:

Rusya Türkiyeyi küçültmek için Rumelide emirlerini ifaya hazır sandığı Bulgaristan, ve Anadoluda kurmak istediği muhtar Ermenistan sayesinde Türkiyeyi çember içine almak ve bu suretle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasyadaki müslümanlarla münasebetlerini de büsbütün kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul hakkındaki plânlarını tatbik etmek Rusya için artık kolay bir iş olacaktı. Ermeniler Rusların bu plânlarını öğrenir öğrenmez hiç sevmedikleri ve zulümlerine Kafkasyada daima maruz kaldıkları Rusyaya meylettiler. Türkiyede istiklâl kazanabilecekleri zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu zannettiler. Hinçak, Taşnak, Ramgavar gibi millî Ermeni birlikleri Ermeni patrikliğiyle birleştiler ve Açmiyasanlığ Katogigos'un tavassutile Nubar Paşanın reisliği altında bir heyet teşkil ettiler. Nubar heyetinin ve komisyonunun İstanbulda Rus hükûmeti ve sefaretinden talimat aldığını bizim temasta bulunduğumuz Ermeni komiteleri gizlemek lüzumunu dahi hissetmediler.

Rus hükûmeti diğer devletlerin prensip itibarile muvafakatini de aldıktan sonra İstanbuldaki sefiri Bay Giers vasıtasile 1914 senesinde Babıâliye bir teklifte bulundu. Bu teklif şu noktaları ihtiva ediyordu: Altı vilâyetin birleştirilmesi; bir idare makamı tesisi; müslüman ve hıristiyanların ayni nisbette si-

lâh altına çağırılması [1]; memur ve bilhassa polislerin tayininde ayni nisbetin nazarı itibara alınması; bu vilâyetin bir umumî vali tarafından idaresi. [2].

Babıâli müzakerelere girişmişti ve teklifleri tahfife çalışıyordu.

Bu sırada ben, Sait Halim Paşa kabinesinde, Dahiliye Nabırı bulunuyordum. Rusyanın maksatları âşikârdı; bu itibarla ben, nâzırlar meclisinde istiklâlimize karşı açık bir şekilde tevcih edilmiş olan prensipler aleyhine rey vermiştim. Sadrâzam Sait Halim Paşa bunu Rus sefirine bildirmişti. Rus sefiri de benimle görüşmek arzusunu izhar etmişti. Sefir, bir gün gelerek Rusyanın bu meseleyi Türk menfaatlerine uygun olarak halletmek arzusunda bulunduğunu ve böyle hüsnüniyet dolu bir teklif karşısında tereddüde mahal olamıyacağını bildirdi. Görüşmemiz gayri resmî ve tamamile hususî mahiyette olduğu için, kendisine açık olarak bana Türkiyenin iç münasebetleri hakkında söylediği sözlerin bizim istiklâlimize mugayir olduğunu ve bizim Petersburg'daki sefirimiz, Dahiliye Nazırına müracaatla Türkistan hakkında ıslâhat tekliflerinde bulunması halinde, bunun da Rusyanın istiklâline aykırı düşeceğini söyledim. Bu itibarla bu çeşit sözlerle huzurumuzu kaçırmamalarını rica ve maksadı tamamile bildiğimizi ve «Rusya böyle arzu ediyor, biz kuvvetliyiz, siz zayıfsınız, binaenaleyh, kabule mecbursunuz», demenin daha doğru olacağını da ilâve ettim. Bunun üzerine sefir benimle görüşemiyeceğini beyan ederek uzaklaştı.

---

(1) Talepleri önlemek ve o vilâyetlerde hakikaten lâzım olan ıslâhatı tatbik edebilmek için Babıâli İngiliz müfettişler gönderilmesi ricasile İngiltere hükûmetine müracaat etmişti. İngiltere hükûmeti muvafakatini bildirmişti. Fakat Sir Edward Grey sonradan sefirimize Rusyanın müfettiş gönderilmesine muvafakat etmediğini bildirdi.

(2) «Ayni nisbette» tâbiri burada hiçbir mâna ifade etmemektedir; Ermeniler hiç bir yerde ekseriyeti teşkil etmedikleri ve hattâ nüfusun yarısını dahi bulmadıkları için burada kelimenin hakiki mânası ancak: «imtiyaz» olabilir.

BOŞA GİDEN GAYRETLER:

Bundan sonra Ermenileri iknaa çalıştığımız bir devre geldi; yabancı müdahalelerden sarfı nazar edilerek ıslâhatın birlikte yapılması teklifinde bulunduk. Fakat biz, vaziyeti değiştirmeğe artık imkân olmadığını, Ermeni milletinin vaki vâatlere artık itimadı kalmadığı ve bu itibarla tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık. Bunun üzerine her iki devlet grupu sefirleri Rus sefirinin tekliflerine iştirâk ettiklerini Babıâliye bildirdiler. Fakat Alman sefirinin beyanatının diğer sefirlerin beyanatı kadar kat'î olmadığını hissetmek kabildi.

Bu sırada, Avusturya veliahdı katledildi. 1914 senesinin 22 haziranında siyasî ufuk kara ve tehlikeli bulutlarla kaplanmıştı.

II

Almanya ile ittifak nasıl hazırlandı?

Türkiye, dahili idaresini teşkilâtlandırmak, ticaret ve sanayiini inkişaf ve himaye ettirmek, demiryollarını[1] genişletmek, hulâsa yaşayabilmek ve varlığını[2] koruyabilmek için ötedenberi devlet gruplarından birine iltihak edebilmek üzere bir imkân aramıştı. Fakat devletlerden hiç biri buna muvafakatini bildirmemişti.

Bu sıralarda sadrâzam Sait Halim Paşa bir gün sefir von Wangenheim'in Aalmanyanın Türkiye ile müsavi şartlar altında bir ittifak akdetmek istediğini kendisine açmış olduğunu bize bildirmek üzere Enver Paşayı, Halil Beyi ve beni yanına çağırdı. Bizim noktai nazarlarımızı sordu. Hepimiz şu kanaatte idik ki, mevcudiyetini muhafaza edebilmesi için Türkiyenin böyle bir Avrupa devleti ile ittifak etmesi elzemdi ve Türkiye ancak ilim, sanat, ve sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile kendi mevcudiyeti ve terak-

---

(1) Abdülhamit zamanında Rusya ve Türkiye arasında teati edilmiş bulunan nota ile Rusya, Ermenilerin avdetine müsaade etmemek mükellefiyetini üzerine almıştı. Türkiye de buna mukabil Karadenizde ve Rus hududunda Rusyadan başka hiç bir devlete demiryolları imtiyazı vermemeği taahhüt etmişti.

(2) O sıralarda Türkiyenin siyasi varlığının hakikaten tehlike içinde bulunduğu sonradan yapılan yayınlardan açık bir şekilde meydana çıkmıştır. Caillaux'nun Fransa hükûmeti tarafından el konulan bir mektubundan. Poincaré'nin Petersburg'u ziyareti esnasında İstanbulun Ruslara verilmesine muvafakat etmiş olduğu anlaşılıyor.. «Temps» gazetesi bu haberi neşretti ve Fransız hükûmeti tarafından hiç bir itiraz görmedi. Az zaman evvel Beth-

kisini temin edebilirdi. Sadrâzam müzakereleri bizzat idare etmek istediğini bildirdi ve bu meseleyi gizli tutmamızı rica etti. henüz resmî ve muayyen bir teklif olmadığından diğer arkadaşlara hiç bir şeyi söylenmemesini arzu ettiğini bildirdi. Biz derhal, bu teklifin bir harp tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin zayıf Türkiyeyi ittifakına almak istemesi için bu derece ehemmiyetli bir sebebin mevcut olması lâzım geleceğini de tabiî buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz bir umumî harbin çıkmıyacağı ve bizim de, bir kere bu ittifaka girmekle. artık devletimizi her türlü tehlikelerden korumuş olacağımız merkezinde idi.

İttifak nihayet muayyen bir şekil aldı ve anlaşma Sadrâzam ile von Wangenheim tarafmdan imzalandı. Ayni şekilde Avusturya sefiri ile de bir anlaşma yapılarak imza edildi. Bundan, kabinenin mühim şahsiyetleri de haberdar edildi. Bundar az sonra Almanya ile Rusya arasında harp patladı. Anlaşmaya göre, derhal harbe girmemiz icap ediyordu. Sadrâzam derhal harbe girmek niyetinde olmadığı için her iki sefiri de oyalıyordu. Ben ve arkadaşlarımın bazıları ise, bu hali memleketimizin menfaatlerine uygun bulmuyorduk; çünkü bir taraftan yapmış olduğumuz bir anlaşmayı ihlâl ediyor, diğer taraftan ise, Almanyaya karşı sempatimizi açığa vurmakla tarafsızlığımızı suiistimal etmiş oluyorduk. Bu suretle her iki devlet grupu da gayri memnun idiler. Sadrâzam ise her iki müttefik sefirin de bizim derhal harbe girmemizde ısrar etmediklerini, fakat bizim ittifaka sadık kalmamış olduğumuzu beyanla iktifa ettiklerini ve bu beyanlarile de onların da bize karşı hiç bir taahhütlerinin kalmamış olduğunun anlaşılmış bulunduğunu bildirdi.

---

mann - Hollweg tarafından neşredilmiş olan hâtıratında şöyle denilmektedir: «21 şubat 1914 müzakereleri hakkında Bolşevikler tarafından neşredilmiş olan protokolda Boğazlar meselesinin belki yakın bir zamanda halledilmiş olacağı zikredilmektedir. Boğazların 5 Martta işgali tedbirlerine dair olan bu raporu Sasanoff sonradan çara takdim etmiştir.»

Nazırlar heyetinin bir toplantısında, sefirlere Bulgaristan ve Rumanyanın durumları anlaşılmadan Türkiyenin derhal harbe iştirak etmesinin gerek müttefiklerin, gerek Türkiyenin menfaatlerine aykırı olacağının bildirilmesine ve Bulgaristanı elde etmek hususunda çalışmak lâzım geldiğine, ikna edilmesi icap ettiğine karar verildi.

Müzakerelerimizi ekseriya geceleri Sadrâzamın yalısında yapıyorduk. Yine bir akşam bu meseleleri görüşmek üzere nazırlar heyeti halinde toplanmıştık. Biraz geciken Harbiye nazırı Enver Paşa, gülerek yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu, yani «Göben» in bu anda Çanakkale boğazından içeri girmiş bulunduğunu söyledi. Sadrâzam fevkalâde heyecana kapıldı; az sonra uşak, Alman sefirinin gelmiş olduğunu bildirdi. O ane kadar hiç birimizin «Göben» in geleceği hususunda bir bilgisi yoktu. Eski Amerikan sefiri Morgentham eserinde «Göben» in gelişinin önceden tesbit edilmiş olduğunu, Wangenheim'in kendisine bir siyasî muvaffakıyet olarak tasvir ettiğini yazıyor, bu katiyen doğru değildir.

Wangenheim'in hakikate uygun olmıyan böyle bir şeyi söylemiş olduğu kabul edilecek olsa bile kendisinin son derece namuslu, seciyeli ve dürüst bir şahsiyet olduğu sabittir. Fakat Morgentham kitabının başka yerlerinde de hakikati gizleyip tahrif etmekte olduğu ve İstanbulda bulunduğu müddetçe kimse tarafından ciddiye alınmadığı sabit bulunduğu için bu yalanın da kendi icadı olduğu muhakkaktır. Morgentham kitabında benden de bahsederek, ne Türk, ve ne de müslüman olmadığımı iddia ediyor. Bu iddia da Peygamberin müslüman olmadığı iddiası gibi mânasızdır. Ben Türk oğlu ve bir müslüman babanın müslüman oğlu olduğumu her zaman ispat edebilirim. Kanaatimce de bir insan doğduğu ve inandığı dine ve içinde büyüdüğü halka mensuptur. Din ve milliyet meseleleri sırf kanaat ve telâkki meselelcridir. Avrupada da bugün ayni prensipler hâkimdir. Meselâ vaktiyle Almanyaya hicret etmiş Fran-

sızlar ırkan Fransız oldukları halde Almanyada doğdukları ve Almanca konuştukları için kendilerini tamamile Alman hissetmektedirler. Bence bu meselelerin hiç bir ehemmiyet ve kıymeti yoktur. Sırf Morgentham'ın yalanlarını ispat etmek maksadiledir ki, doğum ve ırk meselelerine temas etmek ihtiyacını hissettim. Benim babam Balkan harbini müteakıp Bulgaristana terkolunan *Karacali Ali* kazasının Çepleci köyünde doğmuştur. Edirne vilâyetinde bu kaza halkına «Dağlı» denmektedir. Bunlar vaktile Anadoludan hicret etmiş olan eski ve hâlis Türk ailelerine mensupturlar. Bunlarla Pomaklar arasında hiç bir münasebet yoktur. Pomaklar, Rodop dağlarının ötesinde otururlar ve bulgarca konuşurlar. Tahsilini Edirne medresesinde ikmal etmiş olan babam, orada «Çepleci Ahmet Efendi» olarak tanınmış ve İlâhiyat müderrisliği etmiştir. Dedeme köyünde Halil Bayraktar» derlermiş. Onun babası Ahmet, babamın babası da Ak Hüseyin olarak tanınmışlardır. Ak Hüseyinin Alemdarın ihtilâlcilerile birlikte İstanbula geldiği iddia edilmektedir. Her ikisinin de mezarları ve hattâ Ak Hüseyinin babasının mezarı dahi Çepleci'de bulunmaktadır. Alâkadar olanlar bunu kolaylıkla tesbit edebilirler. Annem aslen Kayserilidir. Onun baba tarafından büyük babası da Çolak Mehmet ağa olup yeniçeri olarak Edirneye gelmiştir. Gerek kendisi, gerek oğlu Tomruk Ağalığı yapmışlardır. Ana tarafımdan büyük annem de *Karacalı Ali* dağlarında Dedeler köyündendir. Bu izahattan maksat benim hakikî Türk oğlu Türk ve tamamile müslüman olduğumu ve Bay Morgentham'ın kitabında bu hususta dahi yalan söylendiğini isbat etmektir.

BRESLAU ve GÖBEN HADİSESİNİN İÇYÜZÜ:

Sadrâzam ile bazı nazırlar «Göben» ve «Breslau»un bitaraflık kaidelerine tevfikan ya 48 saat içinde Çanakkale boğazından çıkmalarını ve yahut da silâh ve toplarını teslim etmeleri

lüzumuna kani idiler. Toplanmış bulunduğumuz odaya tekrar gelen Sait Halim Paşa, Wangenheim'ın bu teklife son derece öfkelendiğini ve müttefik sıfatile böyle bir hattı harekete hakkımız olmadığı kanaatinde bulunduğunu söylediğini bildirdi. Bunu yine uzun müzakereler takip etti ve neticede Wangenheim'e karşı kullanılacak lisan ve Türkiyeyi derhal harbe sokmamak için başvurulması lâzım gelen vasıta ve çareler hakkında bir karara varıldı. Sadrâzam bu haberi bizzat bildirmek istemedi. Halil Bey ve ben sefirin bulunduğu salona giderek kendisine tereddütlerimizi izah ettik. Wangenheim fevkalâde heyecanlı idi ve yüzünü ter kaplamıştı. O anda Halil Beyin aklına gemileri satın almak geldi ve Wangenheim'e bunu teklif etti. Bazı tereddütlerden sonra Wangenheim bu teklifi kabul etti. Gemilerin satışı bir gösterişten ibaret olmayıp hakikatti.

Bundan sonra, sefirlerle Bulgaristanın nasıl kazanılması lâzım geleceği hususunda müzakereler yapıldı ve sefirler de bizim noktai nazarımıza iştirâk ettiler. Nazırlar heyeti, Radislawoff ile görüşmek üzere Halil Beyle beni Bulgaristana göndermeğe karar verdi. Zevahiri korumuş olmak için Yunanistana, Adalar meselesini görüşmek üzere Bükreşte müzakerelere başlanması teklif edilecekti. Yunanistan bu teklifi kabul ederek, Zaimis ve Politis'i Bükreş'e gönderdi.

Sofyaya muvasalatımızda Radislawoff'u Türkiye ile ittifaka mütemayil bulduk. Genadieff'in tavassutile sefarette müzakerelere başlandı ve bu suretle her hangi bir tecavüz karşısında, birlikte müdafaaya geçilmesini temin etmek üzere kaleme alınan muahedename, padişah tarafından tasvip hakkı mahfuz kalmak şartile, tarafımızdan imza edildi. Bulgaristanın harbe iştirâk etmek istediği bu suretle sabit olmuştu. Radislawoff sadece vakit elde etmek ve Rus muhiplerine karşı efkârı umumiyeyi kendi lehine kazanmak istiyordu.

HARBE GİRİŞ ARİFESİNDE:

Nasıl ki, biz harbe girmeden önce Bulgaristandan emin olmak istiyor idi isek ayni şekilde Bulgarlar da Rumanyalıları temin etmek istiyor ve bizim bütün ısrar ve tacillerimize karşı hep bu noktayı ileri sürüyorlardı. Bükreşte Alman ve Avusturya büyük elçilerile Bulgar orta elçisi arasında uzun müzakereler cereyan etti. O zamanki sefir Radeff, Rumanyalılardan, Bulgaristanın harbe iştirâk etmesi halinde Rumanyalıların Bulgaristana taarruz etmiyeceklerine dair yazılı bir teminat istiyordu. Bu teminatı elde edebilmek için hepimiz çalıştık. *Çermin* kıral nezdinde teşebbüslerde bulundu ve Bratianu ile birlikte bizi ziyarete geldiği zaman yeniden bir saat kadar görüştük. Bratianu, tahrirî teminatın bitaraflığının ihlâli demek olacağını ve bilâkis böyle bir teminatın Bulgaristanı harbe sürükliyebileceğini söyledi. Radeff ise, buna mukabil hükûmetinin bununla iktifa edemiyeceğini bildirdi. Bununla beraber Bratianu ile yaptığımız müzakereler neticesinde Rumanyanın harbin sonuna kadar bitaraflığını muhafazaya azmetmiş olduğuna kani olduk. Serdedilen mantıki deliller kanaatimizi takviye etti. Bratianu bize Rumanyanın küçük bir memleket olduğunu ve Rumanya hangi taraf lehine olursa olsun, harbe girdiği takdirde payıtahtlarının dahi ikinci günde zaptedilip memleketin tahrip edileceğini söyledi.

Yunanlılarla anlaşmağa imkân olmadı. Halil Beyi Bükreşte bırakarak İstanbula döndüm. Sait Halim Paşaya katî bir karar almasını teklif ettim. Sadrâzam şaka ederek, benim fazla harpçı olduğumu söyledi. Ben asla harpçı değildim, fakat hattı hareketimizin müttefiklerimize karşı dürüst olmadığı, itilâf devletlerine karşı ise tarafkirâne gözüktüğü kanaatinde idim. Bu itibarla bir müddet daha harbe girmememize müttefiklerimiz muvafakat ettikleri takdirde mukaveleye bu hususta bir zeyil ilâvesini teklif ettim. Nazırlar heyeti bunu kabul etti. Adliye

nazırı Halil Beyin bu hususta müzakere etmek üzere Berline gitmesine karar verildi. Halil Bey, Kurban Bayramının üçüncü günü Berline yola çıkmağa hazırlanıyordu. Biz müttefiklerimizle harbe iştirâk edeceğimiz günün geleceğini söylemek suretile gittikçe sabırsızlaşan ve asabileşen Baron von Wangenheim'ı teskin etmiye çalışıyorduk. Arife gününde, Karadeniz donanmasile Amiral Souchon arasında bir muharebe vuku bulduğunu ve «Göben» in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık. Sadrâzam bu darbeden son derece heyecanlandı ve ertesi günkü bayram merasimine iştirâk edemiyeceğini bana tahriren bildirdi.

Bu hâdiseden hiç birimiz daha önceden malûmattar değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşanın haberi olduğuna kanidim. Bayram günü meclisi mebusan reisi Halil beyin evinde toplandık. Ben Enver Paşaya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığını yeminle temin etti. Bu hâdise de harbi artık bir emri vaki haline getirmişti. Sadrâzam istifasını verdi. Bu vaziyeti daha aylarca uzatacağına kani idi. Fakat kat'î karar verme zamanı artık gelmişti. Bayramın üçüncü günü sadrâzamın evinde toplandık. Nazırların ekserisi derhal harbe girmiye, taraftar görünmüyorlardı. Mevcut vaziyeti muhafaza etmiye çalışılmasına karar verildi. İtilâf devletleri sefirleri ise, mevcut vaziyetin idamesini şu şartın tahakkukuna bağlıyorlardı: Alman askerî heyetinin ve bütün zabitanı ile birlikte «Göben» in hudut harici çıkarılması. Bu şartları yerine getirebilmek hükûmetin kudret ve iktidarı dahilinde değildi. Bundan başka arkadaşlardan bazıları müttefiklerimizin ısrar etmeleri halinde derhal harbe girilmesine taraftardılar. Sadrâzam bir karar vermek mecburiyetinde kaldı ve neticede harp haline geçmemizi tercih etti. Cavit de dahil olduğu halde, diğer nazırlar istifalarını verdiler.

TÜRKİYE HARBE NASIL GİRDİ?

Türkiye, bu suretle harbe girdi. Almanların garp cephesindeki ilk muvaffakıyetleri ve daha sonra da Hindenburg'un Mazur gölleri civarındaki zaferleri, Çanakkalenin gerek karadan ve gerek denizden müdafaası, Kût-tül-amare muzafferiyeti harbi çok popüler yapmıştı. Harbe girme kararı aleyhinde rey vermiş olanlar, Almanların nihaî zaferinden şüphe ettikleri için, aleyhde bulunmuşlardı. Yoksa, bütün Osmanlılar Türkiyenin, yenilmiyen bir Almanya ve Avusturya birliğinde mevcudiyet ve istiklâlini muhafaza edeceğine kanidiler. Bu hakikat, Rus ihtilâlinden sonra da açık olarak görünüyordu. Bütün mülâhazalar Almanyanın mağlûp olmıyacağı ihtimaline göre yürütülmüştü. Fakat Almanyanın mutlak galibiyetine inanılmıyordu. Almanyanın yenilmesi Türkiye için kâfi görüldüğünden, hiç kimse harbe girildiğinden dolayı pişmanlık hissetmiyordu. Padişah, veliaht (Vahdettin), âyan ve mebusan meclisleri, subaylar, halk ve memurlar memleketin kurtarılmış olduğuna kaniydiler. Fakat harbin dört sene süreceğine ihtimal verilmemişti. Harbin birinci ve ikinci senelerinde halk bütün yük ve külfetleri memnuniyetle taşıdı, malını ve canını severek verdi. Hiç bir yerden bir şikâyet işitilmedi. Subaylar ve sivil memurlar şereflerini muhafaza ettiler. Pek ender olmakla beraber intizamsızlıklar vukuunda failler derhal cezalandırılıyordu.

MAĞLÛBİYETLER BAŞLAYINCA:

Harbin üçüncü ve dördüncü senelerinde şevk ve heyecan azalmağa başladı. Avrupa cephelerindeki daimî hezimetlerle ordularımızın Filistin, Erzurum ve Bağdattan ricatleri, o yer halkının Anadoluya kaçışı, ziraatte çalışanların azalması yüzünden gıda maddelerinde baş gösteren kıtlık ve nihayet kıtalarda ve cephe gerisindeki bazı subaylar tarafından yapıldığı

söylenen suiistimaller halk arasında gittikçe hoşnutsuzluk uyanmasına sebebiyet verdi. Harbin tamamile kaybedileceği hatıra gelmemekle beraber, harp bitinceye kadar Türk arazisinin tahrip olunacağı ve Türk halkının yani memleketin asıl nüfusunun fecî mahrumiyetlere maruz kalacağı korkusu herkes üzerinde korkunç bir tesir bırakmıya başladı. Cepehlerdeki subay zayiatı gerideki kıtalardan alınan subaylarla telâfiye çalışılıyor ve açılan bu yerlere de vaktile tekaüde sevkedilmiş olan subaylar getiriliyordu. Ne bu subayları ahlâk ve seciyelerine göre ayırmak ve tayin etmek ve ne de cürümlerini cezalandırmak kabil oluyordu; onları geri çağırmak ve ordudan ihraç etmek onları mükâfatlandırmak demek olacaktı. İstikbali ve hüsnü niyeti olmıyan bu subaylar en ağır suiistimalleri yapıyor ve pek çokları da ceza görmüyorlardı. Bütün bunlar halkın ümitsizlik ve teessürünü arttırıyordu.

Suiistimalleri müsbet şekilde meydana çıkan subaylar ibret nümunesi olarak ve cezalandırılmak üzere, Harbiye Nezaretine teslim ediliyor; fakat bütün şikâyet ve ricalar ise neticesiz kalıyordu. İsmail Hakkı paşa kendi adamlarına *son derece geniş* salâhiyetler vermişti ve bütün kudretini öyle harekete geçirmişti ki, sivil makamlar tarafından ileri sürülen iddialar neticesiz kalıyordu.

Maalesef böyle bu zihniyetler Nezaretin başka kısımlarına da sirayet etmişti. Filhakika şahsî menfaat ve maksatları istihdaf eden şikâyetler de yapılıyordu; fakat Nezaret prensip olarak - haklı veya haksız olsun - her türlü şikâyetlere karşı alâkasız kalıyordu.

Kumandanlar hakkında ve bilhassa levazım âmiri İsmail Hakkı Paşa hakkında Enver Paşaya sık sık şikâyetler vâki oluyordu. Enver Paşa harp devamınca İsmail Hakkı Paşaya şiddetle ihtiyacı olduğunu ve İsmail Hakkı Paşa olmaksızın ordunun iaşe edilemiyeceğini ve binaenaleyh harbe devam etmenin imkânsızlaşacağı cevabını veriyordu; şikâyette ısrar edilmesi halin-

de istifa etmekle tehdit ediyordu. Böyle nazik bir zamanda Enver Paşanın istifası bütün orduyu müşkül bir vaziyete sokmuş olacağından kimse bunu kabule cesaret edemiyordu.

Anadoluda nakil vasıtaları tamamile gayri kâfi idi. Yegâne seri nakil vasıtası Konya-Bağdat demiryolu idi. Bunun da lokomotif ve vagonları yetmiyordu. İyi araba ve vagon bulunmadığından hemen tekmil nakliyatın deve, eşek veya kağnılarla yapılması icap ediyordu. Büyük ısrarlardan sonra Alman ordu idaresi nihayet bazı nakil malzemesi ve vagon teslim etti. Ancak bu vagonların bir kısmının kendi ihtiyaçlarına tahsisi şart koşulmuştu. O sırada bu şartı reddetmiye imkân yoktu.

VAGON TİCARETİ MESELESİNİN İÇYÜZÜ:

İhtiyaçları olan maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturya bir satın alma şirketi tesis etmişlerdi. Fiyatların dahi olarak yükselişinin böyle bir şirket tesisini zarurî kıldığı iddia ediliyordu. Bu tedbirler bir dereceye kadar haklı olmakla beraber komisyonlar tarafından yapılan insafsızca muameleler birçok şikâyetlerin yükselmesine ve meclisi mebusanda da bazı istizahlara sebebiyet verdi.

Almanyanın verdiği nakil vasıtalarına rağmen demiryolları ordunun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin nakline yetmiyordu ve tüccarlara da hiç bir vagon tahsis edilemiyordu. Diğer taraf lehine kabul edilen şart mucibince satın alma şirketi kendi emrine tahsis edilmiş olan vagonlarla kendi mallarını muntazaman nakledebiliyordu. Satın alma şirketi bu suretle memlekette yegâne alıcı vaziyetine girmişti ve her malı arzu ettiği fiyata satın alabiliyor ve memleket piyasalarına nüfuz edebiliyordu. Memlekette millî banka ve ziraî kredi müesseseleri bulunmadığından hükûmet bu tarz satın almaya mâni olacak kudrette değildi. Alman bütün tedbirler neticesiz kalıyor ve sadece büyük suiistimallere meydan veriyordu. Cepha-

ne ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı haftada iki üçü geçmiyordu. Bunlar da tabiî olarak ne Adanadaki pamukların ne de Ankaradaki yünlerin taşınmasına yetmiyordu. Ayni zamanda iltimas ve imtiyazlar da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu. İki vagon için müsaade almış kimselerin binlerce liralık menfaat temin ettikleri söyleniyordu. Meselâ para temin ve gizliden gizliye ticaret yaptığını öğrendiğim için vazifesine nihayet verdiğim (.....) valisi (.....) Bey, Enver Paşaya müracaat ederek acınacak halini anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Vali, meşrutiyetten evvel, Enver Paşa ile dosttu. Eski dostluk icabı olarak kendisine bir veya iki vagon için izin verildi. Derhal kendisinin bu vagonlar sayesinde beş bin lira menfaat temin ettiği şayi oldu.

Bu işlere bir son verilerek artık kimseye vagon verilmemesi için Nazırlar Meclisinde bizzat Enver Paşadan ısrarla ricada bulundum. Bunun üzerine numara sırasına göre bir cetvel tanzim edildi. Fakat bu da bir çok intizamsızlıklara meydan ve halkın şikâyetine sebebiyet verdi. Tüccarlar değil, ticaretle hiç bir alâkası olmıyan kimseler para kazanıyordu. Bu tedbir de bir netice vermeyince, yalnız demiryolu idaresine satın alma hakkı tanındı. Bu suretle hem Almanyaya rekabet edilecek hem de kazancın bir iki sahsa münhasır kalmayıp bütün memlekete tesmil edilebilmesi için dahilî ticaret himaye altına alınmış olacaktı.

Rusyada da olduğu gibi iktısaden verimli olmayıp yalnız askerî bakımdan ehemmiyeti bulunan demiryolları askerler tarafından insa ettirilmek isteniliyordu: bu itibarla Harbiye Nezaretinde «Askerî demiryolları idaresi» namı altında bir sube kuruldu. Maalesef bu tedbir de bu subenin basında bulunan ve hak ve adalet tanımıyan İsmail Hakkı Paşa yüzünden kısa bir zamanda iflâs etti ve yeniden suiistimallere yol actı. İsmail Hakkı Paşa bir taraftan müfrit gayretkesliği sayesinde halkı

eziyor, diğer taraftan ise himaye ettiği kimseleri ihsanlara garkediyordu. Demiryolları idaresi on milyon liradan fazla bir kâr temin ettiği halde fuzulî zarar bundan çok daha yüksektir. Başka bir çare bulunamadığından ve İsmail Hakkı Paşanın azli de imkânsız olduğundan bu intizamsızlıklar uzun zaman sürdü, büyük zararlar doğurdu ve pek çok şikâyetlere sebebiyet verdi.

Bu harp, millî hislerin uyandırılmasını ve bu hissin halkın ruhunda yer almasını icap ettiriyordu. Gaye haklı ve zarurî idi, fakat umdeleri hakikati gizlemek olan kimseler tarafından yapılan neşriyat diğer milliyetler (ekalliyetler) üzerinde zararlı tesirler bıraktı. Aynı tesir ticaret sahasında da görünüyordu. Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor vatandaşlar ise insanca zayiat verdikten başka fakır ve zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumu görüldü. Bu tedbir sayesinde köylünün büyük mikyasta himaye görmesine ve Anadoluda millî şirketler tarafından idare edildiği için millî bir servet teşkil eden servet teraküm etmesine rağmen, usulü dairesinde cereyan etmiyen ve normal bir şekilde tatbik edilemiyen bu teşebbüsler bir çok itiraz ve tenkitlere meydan vermiştir. Esnaf cemiyetleri âlicenap bir şekilde ve millî maksatlarla kurulmuştu. Bu cemiyetlerin reisleri baba şefkatile çalışıyor ve hiç biri kendisi için en ufak bir menfaat teminini bile düşünemiyordu. Bu kadar muhabbet ve bu kadar iyi bir maksatla kurulmuş olan bir eserin halkın da itimadını kazanması için lüzumlu olan sağlam temelin yaratılmamış olması ne kadar yazıktır. Vatandaşlara refah temin etmek prensibini müessislerinin, dolayısiyle bile olsa, hiç bir menfaat düşünmemeleri takviye ediyordu. Fakat sonraları ayni prensip sayesinde bazı şahsiyetlerin yakın akrabaları ve dostları ticaretle hiç bir münasebetle alâkaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün itimadını sarstı.

İTTİHAT ve TERAKKİNİN TEMİZLİĞİ:

Bu suiistimaller karşısında İttihat ve Terakki cemiyeti daima temiz kalmıştır. Cemiyete yapılan bütün hücumlar haksız ve sebepsizdir; daha doğrusu maksadı mahsusla yapılmıştır. Cemiyetin ve İttihat ve Terakki fırkasının ruhu demek olan merkezi halka en ufak bir haksızlık bile yapıldığı zaman daima sesini yükseltenlerin en başında gelmiştir. Cemiyet âzası bugün de on sene evvelki şerait içinde yaşamaktadırlar. Cemiyet daima safiyetini muhafaza etmiş ve maddî menfaatlerden uzak kalmıştır. Cemiyete dayanan nazırlar, meclis âzaları Avrupanın hiç bir memleketinde rastlanmıyan bir şekilde iffetlerini muhafaza etmişlerdir. Bu fırkada müfrit vatanperver, sinirli, tecrübesiz ve inatçı kimseler bulunabilir ve bu gibi unsurlar fırka için bir tehlike teşkil edebilir. Fakat cemiyete hırsızlık ve şerefsizlik isnat etmek en büyük cinayettir. «İttihat ve Terakki» cemiyeti şerefle kurulmuş, bütün muvaffakıyetlerini dürüstlüğü ve fedakârlığı sayesinde elde etmiş ve bütün siyasî hayatını şerefli bir şekilde yaşamıştır. Istanbulda bu şahsiyetleri yakından veya uzaktan tanıyan herkes bunu teyit edecektir. Türkiyede ötedenberi büyük teşebbüslerle iştigal eden yabancılar da bunu inkâr edemiyeceklerdir. İttihat ve Terakki cemiyeti iktidar mevkiini iki kere kaybetti. Fakat her seferinde de bütün dünyaya dürüstlüğünü isbat etti. Onun şeref ve haysiyetini süpheye düşürecek en ufak bir nokta dahi gösterilemez. Âzalarından yalniz ikisi veya âzami üçü halkın hislerini incitecek hareketlerde bulunmuş ve bu suretle gerek kendilerine ve bütün mahrumiyetlere sabırla katlanan arkadaşlarına ve gerek memlekette yegâne teşkilâtı siyasî birlik olan cemiyete karşı âdeta bir cinayet işlemişlerdir. Bu kimselerin mizaç ve ahlâkları ve şahsî düşünceleri hakkında, ayrıca fikirlerimi bildireceğim. Burada sadece bu üç şahsın İttihat ve Terakki cemiyetinin siyasî gidişi üzerinde hemen hemen hiç bir nüfuzu olmadığını şimdiden tebarüz ettirmek isterim. Her üçü de kıymetli vasıflara malikti.

III

İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilâtı

İttihat ve Terakki cemiyeti kongrede statüsünü gittikçe ikmal ve tashih etmişti. Son tâdilât 1329 - 1330 senesinde yapılmıştı. İttihat ve Terakki cemiyetinin bugünkü şekli tamamile Avrupadaki bu gibi cemiyetlerinkine benzemektedir. Cemiyetin biri mecliste diğeri dışında olmak üzere iki bürosu vardı. Meclisteki büro «fırka idare heyeti» namı altında munhasıran fırkaya taallûk eden işlerle iştigal etmektedir. Meclis dışındaki büro merkezi umumî namı altında bilhassa intihap işlerine bakmakta ve ayni zamanda propaganda işlerini de idare etmektedir. Bu iki büro üstünde de, dahilî ve haricî münasebetlerle uğraşan ve her sene kongre tarafından seçilen meclisi umumî gelmektedir.

Meclisi umumiye, merkezi umumî âzalarından başka kabine âzaları ve bir de fırkaya mensup olan âyan ve mebusan meclisleri âzaları iştirak edebilirler. Kezalik kongre tarafından seçilen bir reis meclisi umumiye riyaset eder. «İttihat ve Terakki cemiyeti» nin aleni ve gizli teşkilâtı işte bunlardan ibarettir. Meclisi umuminin hükûmet işlerine müdahale ettiği iddiası tamamen asılsızdır. Merkez âzaları meclisi umumî halinde toplandıkları zaman, daima hükûmetin hareketlerini tenkit etmişlerdir. Çok kere fazlaca asabî olan zevata sükûnet tavsiye ettim. Bilhassa yukarıda izah ettiğim suiistimallerin önüne keçilememesi ve faillerin cezalandırılamaması keyfiyeti meclisi umumîde uzun ve şiddetli münakaşalara sebebiyet vermişti. Bu gibi tenkitler hükûmet işlerine müdahale mi demektir? Avrupada

ve meselâ Fransada radikal sosyalist fırkasının kendi arasında yapacağı bir toplantıda hükûmetin tedbirlerini tenkit etmiye hakları yok mudur? Fırka namzetleri olarak seçilmiş ve sonradan bu fırkanın muvafakatile kabineye girmiş olan nazırların bu çeşit tenkitleri dinlemekten imtinaa hakları var mıdır? Bu kabîl tenkitlerin maddî ve fiilî bir hükmü olmadığı gibi bunlar, bazılarının tefsir etmek istedikleri gibi hükûmetin haklarına müdahale de değildir. Şerefli ve dürüst bir nazır evvelemirde arkadaşlarını tenvir etmeğe ve tenkitlerini nazarı itibara almağa mecburdur.

Bu, doğrudan doğruya ahlâkî bir mükellefiyettir. Bunu kabul etmiyen bir nazır fırka ile münasebetlerini kesmiş olur. Eğer meclis nazarında bir kıymeti varsa, mevkiini muhafaza edebilir. Avrupada da bu şekilde hareket eden nazırlar vardır. Fırka, bunları kendi âzası arasında ve bütün dünyaya karşı teşhir ve terzil etmekten çekinmemiştir. Hulâsa, yukarıda da söylendiği gibi, meclisi umumide merkezi umumî âzaları hakkında yapılan tenkitler ancak ahlâkî (mânevî) bir kıymeti haizdir; bu itibarla yalnız tenkit değil, ayni zamanda tekdir de lâzımdır. Bu sebeple merkezi umumî âzaları, İttihat ve Terakki cemiyeti âzaları vasıtasiyle ermeni ve rumların tehcirine iştirâk etmiş olmak ve bu hususta emirler vermek iddiasiyle İstanbulda tevkif edilmişlerdir.

Bu tevkifat her ne kadar, müttefik matbuatının da itiraf ettiği gibi, müttefiklerin ısrar ve tesirile yapıldı ise de, hükûmetin; haklarına, kanuna ve bugün dahi mevcut olan istiklâle dayanarak yabancı devletlere karşı icap eden müdafaada bulunmuş olması lâzım gelirdi. Fakat hükûmet, yabancı eller vasıtasiyle, kendi hasımlarından intikam almış olmak gibi bir lekeden kurtulamıyacağı gibi, işlerin aldığı seyirden memnun olduğu da muhakkaktır. Günün birinde yapmış olduğu bu cinayetten ve bu hatadan dolayı bu hükûmetin de cezasını bulacağı da şüphesizdir. Bu tarzda hükûmetin istiklâline, kanunları-

na ve mahkemelerine müessir olmıya alışan bir kudret hiç şüphesiz, günün birinde ayni sebeplerden dolayı onları da tevkif ettirecektir.

Merkezi umumî âzaları hakkında ileri sürülen cinayetlerden biri, âzadan birinin bu mesele hakkında valilerle tahriren temas ettiği iddiasıdır. Fakat biz daha ileri giderek âzadan bazılarının katliâma hakikaten iştirâk etmiş olduğunu kabul edelim. Bu takdirde bu âzanın müstakil olarak işlemiş olduğu bir cinayetten dolayı, bu çeşit cinaî fikir ve fiilleri reddedeceğine şüphe olmıyan diğer bir âza nasıl mesul tutulabilir? İttihat ve Terakki cemiyeti müsellâh bir kuvvet midir, ve âzası üzerinde icra ve infaz kuvvetini haiz midir? Suçları ve bunlara tekabül eden cezalar, ceza kanununda yazılıdır. Herkes bizzat işlediği suçtan dolayı mesuldür. Kimin müşterek fail sayılacağı da ceza kanununda teşvik ve tahrik edenler hakkında da sarih hükümler mevcuttur. Ceza kanununa göre kendisinin düşünüp hazırladığı bir suçu baskasına gördüren kimse de mânevî faildir. İtilâf devletleri İttihat ve Terakki cemivetini kendi düşmanları addediyor ve bu itibarla onu zarar veremiyecek bir hale düşürmek istiyorlar. Bu haksızlıkta ikinci bir haksızlık mündemiçtir. Bugün tevkif edilip Maltaya nefyedilmiş âza arasında meselâ Rahmi Bey gibi öyleleri vardır ki benim bildiğime gure bunlar Almanya ile birleşmek ve İngiltere ve Fransaya karşı harp etmek aleyhtarıdırlar. Bunun böyle oluşu tabiîdir. Binlerce âzası bulunan siyasî bir birlikte tabiî olarak muhtelif noktai nazarlar temsil olunur. Verdiğim bu izahat hürrivet ve medeniyet uğruna harp etmiş olan itilâf devletlerinin takip ettikleri siyasetin sinsi ve intikam hissi ile dolu olduğuna yeni bir delil değil midir?

SADRIÂZAM KÜÇÜK SAİT PAŞA:

Meşrutiyetin tesis olunduğu sırada hükûmetin başında Kü-

çük Sait Paşa bulunuyordu. Ittihat ve Terakki Cemiyetinin merkezi ile yakından temas edebilmek maksadile İstanbula murahhas gönderilmesi için umumî müfettiş Hüseyin Hilmi Paşaya bir telgraf çekilmişti. Seçilen heyet arasında ben de bulunuyordum.

Sait Paşa kabinesi, Hakkı Paşa müstesna, tamamile eski rejim şahsiyetlerinden mürekkepti. Bunlar arasında suiistimallerile, hafiyecilikle şöhret kazanmış bir çok kimseler bulunuyordu. Sait Paşa ile yapılan ilk görüşmede heyet kendisine buhran ve ihtilâl devresinde memleketi böyle bir kabine ile idare edemiyeceğini söyledi. Sait Paşa, meseleyi Sultan Abdülhamide arzedeceği cevabını verdi. Ertesi gün Sait Paşanın istifasını verdiği öğrenildi. Abdülhamit, heyetinin noktai nazarını sorduktan sonra Kâmil Paşayı yeni bir kabine teşkiline memur etti. Kâmil Paşa, Meclisi Mebusanın toplanmasından bir ay sonraya kadar hükûmetin başında kaldı. Geşoff hâdisesi, Rumelinin Bulgaristanla birleşmesi ve kırallık ve istiklâlin ilânı Kâmil paşa zamanına tesadüf eder [1]. Kâmil Paşanın yerine Hüseyin Hilmi Paşa geçti. 31 mart hâdisesi onun idaresi sırasında olmuştur. 31 martta hükûmetin idaresini Tevfik Paşa ele aldı; onun zamanında da Adana hâdiseleri vuku buldu. Daha sonra Tevfik Paşa yerine Hilmi Paşa ve bunun yerinde de İttihat ve Terakki cemiyeti ile hiç bir alâkası olmıyan Roma sefiri Hakkı Bey getirildi.

İtalyan harbi onun kabinesi zamanında başladı. Hakkı Paşa kabinesinde fırka âzası olarak yalnız Cavit Bey, Hayri Bey ve ben bulunuyorduk. İtalyan harbi başlamadan önce Cavit Bey ve ben kabineden çekilmiştik. Hakkı Paşanın istifasından

---

(1) Merhumun bu mühim hâdiseler sırasında kabiliyetlerini gösterebilip gösteremediği meselesi üzerinde burada fazla durmak istemiyorum. Bu hususta yazı yazmadan önce on sene zarfında hâdiselerden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetine atfedilen mesuliyetlerden bahsetmek istiyorum.

sonra mevkii iktidara yine Küçük Sait Paşa geçti. Bunun da çekilmesinden sonra Gazi Muhtar Paşa riyaseti altında Kâmil Paşa ve Cemalettin Mollânın da dahil oldukları Abdülhamitvârî bir hükûmet teşkil olundu. Balkan harbi; harbin ziyaı ve Londra konferansı hep bu büyük kabine zamanında olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar müstakil bir kabine teşkil etmiye cesaret edememiş ve sadece muhtelif kabineleri desteklemiştir.

Fırka hiç bir zaman hükûmetin dış siyasetine müdahale etmemiş, daima mesul nazırlar heyetinin ve sadrâzamın siyasetine körü körüne tâbi olmuştur. Kâmil Paşanın halefi Mahmut Şevket Paşa da hükûmetin idaresinde tamamile müstakildi ve fırkanın itirazlarına rağmen Göndere muahedesile Edirneyi Bulgaristana terketmişti. İttihat ve Terakki fırkası ancak Sait Halim Paşa kabinesile birlikte üzerine bir mesuliyet almış oluyordu. Fırka parlâmentoda rey beyan etmek suretile diğer kabineler için mânevî bir mesuliyet altına girmiş olmasına rağmen Kanunu Esasi hükümlerine göre ancak mesul bir mevki işgal eden kimseler mesul tutulabileceklerinden hakikî bir mesuliyet mevzuubahis olamaz. Bugün nasıl Sait Paşa kabinesi ve onu takip eden kabine reisi ve âzaları Umumi Harpten dolayı mesul tutulmak isteniyorsa, bu esas icabı olarak, İtalyan harbinden dolayı Hakkı Paşa kabinesi ve onun Hariciye nazırı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan hâdiselerinden dolayı Kâmil Paşa kabinesi ve kabine âzaları ve Bulgar harbinden dolayı da Gazi Muhtar Paşa kabinesi âzalarının tevkif edilmeleri lâzım gelirdi.

Halbuki hali hâzırdaki hükûmet proğramında, bütün maziyi ve hakikati unutarak on senelik hâdiselerden dolayı Sait Paşa ve Talât Paşa kabinelerini mesul tuttuğunu ilân ediyor. Diğer taraftan onların prensipleri icabı olarak mesul tutulmaları lâzımgelen bazı şahsiyetler kendi kabineleri zamanına rastlıyan şahsiyetlerdir. Beyanlarındaki bu tezatlar ve vaki icraat şim-

diki hükûmetin nasıl intikam hırsile dolu bir siyaset takip ettiğini isbata kâfidir. Kanunu Esasîye göre nazırları ancak Divani Âlî muhakeme edebilir. Kanun vazının bu hususdaki maksadı açıktır. Yukarıda zikrettiğim siyasî hâdiseler hakkında tahkikat yapacak ve bir hüküm verecek olan bir mahkeme ancak Âyan Meclisinin, Temyiz mahkemesinin ve Şûrayı Devletin, devlette en yüksek mevkileri işgal etmiş olan âzalarından teşekkül edebilir. Bütün hayatını Tophane fabrikasında top ve tüfek imalile geçirmiş bir generalin, bir binbaşının ve iki yüzbaşının bu hâdiseleri kavramasına ve bu hususta bir hüküm vermesine imkân yoktur. Bu itibarla milletin ve bütün memleketin Kanunu Esasî ve herkesin vicdanına aykırı olan sathî ve meşnetsiz bir kararı sadece intikam mahsulü sun'î bir eser olarak telâkki edeceği muhakkaktır.

Talât Paşa ve refikaları Hayriye Hanımefendi

(Talât Paşanın son günlerinde Berlinde çektirilmiştir.)

Prens Sait Halim Paşa

Mahmut Şevket Paşa

Talât Paşa Enver Paşa ile beraber

IV

Ermeni meselesinin tarihi

Ermeniler 1878 Rus harbindenberi Anadolunun Şark vilâyetlerinde muhtariyet elde etmeyi ümit ediyorlardı. Ayastafanos [1] muahedesinin akdi sırasında Ermeniler ayni maksatla Avrupa devletlerinin Berlin konferansındaki salâhiyetli mümessillerine müracaat etmişlerdi. Nüfus miktarı nazarı itibara alınmaksızın Bulgar prensliğinin ve Şarkî Rumelinin tesisi Şark vilâyetlerinde ekalliyette bulunan Ermenilerde ümit uyandırmıştı. Ermeniler, Berlin muahedesiyle ancak Şark vilâyetlerinde ıslâhat yapılmasını temin etmişlerdi. Bu ümitlerle takviye edilmiş olarak Ermeniler Şark vilâyetlerinde, Kafkasyada, İstanbulda, Cenevre ve Mısırda teşkilât kurmuş ve Türk ve Kürt mezalimi hakkındaki yalanlarını yaymak üzere propaganda organları teşkil etmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanunu Esasînin yeniden ilânından önce haricî merkezi [2] vasıtasile Ermenilere dahilî işlere iştirâk teklifinde bulunmuştu. Haricî merkezin, Ermenilerin başka maksatlar takip ettikleri ve muhtariyet ve ayrılma proğramını tahakkuka çalıştıklarını bildirmiş olmasına rağmen Ittihat ve Terakki Cemiyeti Kanunu Esasinin ilânının belki dahilî merkezle bir anlaşma temin eder

---

(1) Ermeni Patrik Nerses Vorçe Bediyan, Grandük Nikola'dan muhtariyet tanınmasının Türklere bir sulh şartı olarak ileri sürülmesini rica etmişti.

(2) Dahilî merkez Selânik'te, harici merkez ise Paris'te bulunuyordu.

ümidile teklifinde ısrar etmiş ve dış merkezi Ermenilerle yeniden müzakereye girişmiye âdeta icbar etmişti. Pariste yapılan muhtelif müzâkerelerın neticesi olarak, Ermeniler nihayet, Türklerin faaliyetini daha ıyı öğrenmiş olmak kasdile mesaiye iştirâk etmeyi kabul ettiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti istipdat idaresine karşı münferiden veya müctemian teşebbüse geçileceği anda Anadolunun muhtelif şehirlerinde merkezler teşkil etmek ve Selânikteki umumî merkezin nazarı dikkatini celp etmeden Anadoludan Rumeliye ihtiyat kıtaları gonderilmesine mâni olmak niyetinde idi. Cemiyet, ayrıca Abdülhamit üzerinde manevî tesir icra ederek teşkilâtını daha geniş ve şümullü temellere dayamak istiyordu. Ve Ermenilere cemiyetin teşkilâtı henüz zayıf olan İstanbul ve Selânik merkezlerile birlikte hareket etmelerini ve hiç kimseye zarar vermeden oralarda geceleyin birer bomba atılmasını tavsiye etmişti. Ermeniler böyle bir teşebbüsü icra etmenin kendileri için ne İstanbul ve ne de Selânikte kabil olduğunu söyliyerek bütün bu teklifleri prensip olarak reddettiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyeti münhasıran kendi dahilî teşkilâtı sayesinde kabul ettirmeğe muvaffak olunca bütün Ermeni matbuatı bu muvaffakıyetin elde edilmesi hususunda Ermeni ihtilâl komitesi Taşnak ,teşkilâtının da büyük gayretler sarfetmiş ve Jön Türklere büyük yardımlarda bulunmuş olduğunu iddia etti. Jön Türkler, böyle bir iddiada kendi teşebbüsleri için bir tehlike görmediler ve hâlâ Ermenilerle anlaşabileceklerini ümit ettiklerinden bu neşriyatı icap ettiği şekilde tashih etmek lüzumunu hissetmediler ve Ermenilere de bir iftihar hissesi bıraktılar. Derhal Meşrutiyeti müteakıp, İstanbula dönen komite reisleri ve menfasından dönen patrik İzmirliyan Efendi, büyük tezahürlerle karşılandı. Gerek paytahtta gerek vilâyetlerde Jön Türkler keyfî idareye karşı yapılan mücadelede şehit düşmüş veya öldürülmüş olanlar için yapılan matem merasimine iştirâk ettiler. Her iki tarafça da

uzun nutuklar irat edildi. Meşrutiyet için dualar ve müstakbel muvaffakıyetler için de yeminler edildi. Bütün bu dostluk tezahürleri her iki tarafın da proğramları karşılaştırılıp mukayese edilmeden teati edildi.

Ermeniler proğramlarını İttihat ve Terakki cemiyetine ibraz ettikleri zaman gayelerin tahakkuku için hiç bir fedakârlıktan çekinmiyecekleri ve koydukları hedefe varmak hususunda son derece ciddî oldukları görülüyordu.

Jön Türkler, Meşrutiyetın ilânında Ermeni vatandaşlarına karşı en büyük samimiyetle hareket etmiş ve istikbale tam bir itimatla baktıklarını göstermislerdir. Fakat Tasnak ve Hınçak Ermeni komiteleri 1908 - 1918 senelerinde Türkiye dahilindeki ihtilâlci faaliyetlerini genişletmek ve halkı silâhlandırmak hususunda büyük bir gayret sarfettiler. Ermeni komitelerinin çıkarmış olduğu bir talimatnamede şöyle deniyordu:

ERMENİLERİN İÇYÜZÜNÜ GÖSTEREN

TARİHİ VESİKALAR:

«Silâha ihtiyacı olan kimse evvelemirde emniyet ettiği diğer birinden en iyi cins silâhın hangisi olduğunu sormalıdır. Bittabi Avrupanın imal ettiği bunların en iyisi ve en mükemmelidir. Fakat bundan Ermeniye bir fayda yoktur. Zira ne biz Avrupaya gidebiliriz, ne de Avrupanın silâhı Ermenistana gelir. Esasen bu silâhların elde edilmesi mümkün olsa bile kurşunlarının daima tedariki kabil değildir. Binaenaleyh silâhımızı etrafımızda aramalıyız. Biz üç hükûmetin hududunda bulunuyoruz. Bunlarda bugün iki türlü silâh vardır. Rusyada eskiden Berdan kullanılırdı, bugün ise Mosik kullanılmaktadır. Türkiyede eskiden Martin vardı, bugün ise Mavzer vardır. Bunlardan en iyisi hükûmetin elinde bulunandır. Bundan başka bu silâhlar bize yakın olduğundan kurşunlarını kolayca ve ucuz fi-

yatla elde etmek mümkündür. Maamâfih hiç bir memlekette hükûmet mirî silâhların ahali tarafından kullanılmasına müsaade etmediğinden ve bunda gerek alıcı ve gerek satıcı için tehlike bulunduğundan biz tedariki daha kolay olan eski silâhı tercih etmeliyiz.

Şu halde şu şayanı dikkat sual hatıra gelmektedir: Eski ve fena bir silâhla yeni ve iyi bir silâh taşıyan kimsenin karşısına nasıl çıkılabilir? Bu mülâhaza lüzumsuzdur; çünkü evvelâ düşmanlarımız hiç bir zaman kendi silâhlarından bizimkiler kadar istifade edemiyeceklerdir; sanıyen iyi bir silâhın halkın elinde her zaman faydalı olamıyacağı da malûmdur.

Rusyada hükûmetin bir kaç silâh fabrikası vardır. Türkiyede ise bir tek fabrika bile yoktur. Binaenaleyh silâh tedariki hususunda Rus Ermenileri Türkiyedeki arkadaşlarına yardım ve tavassut etmeğe mecburdurlar.

Köylere gelince, bunlar üç türlüdür:

1) İki Ermeni köyü arasında olup munhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler.

2) Ermenilere mensup olmıyan mıntakalarda bulunup munhasıran Ermenilerle meskûn olan köyler,

3) Ayni zamanda Ermeni ve Ermeni olmıyanlarla meskûn bulunan köyler.

Teşkilât bakımından bu üç nevi köy arasında fark yoktur. Her köy bir heyet teşkil edecek ve bütün kuvvetler bunlara tâbi olacaktır. Her heyet 1 - sabit, 2 - seyyar olmak üzere iki kısma ayrılır. Her kısma birer reis ve birer muavin verilir. Seyyar ve sabit heyetler her köyde, silâh kullanmakta en büyük tecrübesi olan kimseyi kendilerine reis olarak seçerler. Bu reis köyün en büyük âmiri de olacak ve oradaki bütün kuvvetler bu reise bağlı bulunacaklardır. Reis ayni zamanda mıntaka kumandanının ve erkânı harbiyenin vekilidir.

Ayni mıntakada bulunan köylerin reisleri toplanarak ara-

larında üç kişiden mürekkep bir erkânı harbiye heyeti seçerler. Erkânı harbiye heyeti veya mıntaka kumandanı bir çarpışma sırasında kendi mesuliyetleri altında, silâh kullanmasına iktidarları olmadığı tahakkuk edenlerin silâhlarını alarak daha iyi yetişmiş olanlara verebilirler. Ani bir hücuma uğrayan köyler yardım istemek üzere derhal civar köylere postacılar çıkarırlar. Muhtelit köylerde oturan ve azlıkta oldukları için civar köylerden yardım bekliyecek olan Ermeniler taşıyabilecekleri mallariyle birlikte hemen Ermeni mıntakalarına geçerler.

Ermenilerin çoğunluğunu teşkil ettiği muhtelit bir köyde Ermeniler düşmanı rehine olarak alıkoyar veya o köyü terketmelerini temin ederler. Çarpışma sırasında evlerin kapıları açık bulundurulacak ve nizamî askerlerden ve zabıtanın takibatından kaçanlar içeri kabul edilecektir. Silâhı olmıyanların böyle bir zamanda dışarı çıkmaları katiyen men olunmalıdır. Düşmanın eline düşen silâhların bedelini bütün köy halkı öder. Düşmandan alınan silâhlar alanlarındır.

Köylere hücum için şunlar göz önünde tutulur:

1) Düşman köylerinin müstahkem mevkilerini bilmek icap eder.

2) Ricat hattı önceden tayin edilir ve noktalar marifetiyle emniyet altına alınır.

3) Düşmanın nereden takviye alabileceği tesbit ve buna mâni olunur.

4) Hücum edilecek köy yalnız üç taraftan çevrilir. Muhasara edilenlerin kaçabilmesi için dördüncü taraf açık bırakılır; çünkü dört bir taraftan sarılmış olan düşmanın her şeyi göze alarak çarpışması yüzünden muvaffakıyet ve muzafferiyet tehlikeye düşebilir. Taarruz edenlerin bir kısmı, düşmanı yakından tazyik etmek ve kaçanlara kabil olduğu kadar büyük zarar verebilmek için serbest bırakılan tarafa gizlenmelidir. Esasen köyün bir tarafını serbest bırakmaktaki asıl sebep düşmana firar

imkânı bırakmaktan ziyade onun mukavemetini kırmak ve bu suretle de zaferi daha çabuk elde etmektir.

5) Düşmanı şaşırtmak için taarruz saati olarak şafak zamanı seçilmelidir. Daha erkenden yapılacak hücum karanlık yüzünden kalacak ve lüzumsuz kan dökülmesine sebebiyet verecektir.

6) Düşman arasında telâş ve kargaşalık çıkarmak için müteaddit yerleri ateşe vermek ve bunun için de icap eden tedbirleri önceden almak lâzımdır.

7) Taarruz eden kuvvetler arasında süvari bulunmazsa bir kaç at teminine çalışılmalıdır. Bunlar tanınmamaları için ölü ve yaralıların naklinde kullanılacaktır.

Hücumdan bir iki gün önce erkânı harbiyenin seçeceği muktedir ve eminyetli kimseler köylere gönderilir. Bunlar kendilerini tanıtmadan lüzum olduğu müddetçe mezkûr mıntakada kalırlar. Her biri tahkikatını tamamladıktan sonra bir rapor verir; taarruz hazırlıkları bu rapora göre yapılır.»

1910 senesinde Taşnaksiyon komitesi tarafından Kopenhage'da toplanan Sosyalist kongresine (1) verilen bir memorandumda Ermeni teşkilâtından bahsedilirken Ermenilerin silâhlandırılacağı ve reislerinin nezareti altında geceleri talim yapacakları zikredilmektedir. Bundan başka Bitlisteki Rus konsolosu 1910 senesinde, 3 kânunuevvel tarihli raporunda Bitlis vilâyetindeki Taşnaksiyon komitesinin hareketlerinden bahsederken komitenin vaktile Türk kuvvetlerine karşı döğüşmüş olan âzalarının mektep muallimi olarak vilâyet dahilinde ihtilâl hareketini idare ettiklerini, komitenin pek çok âzası olduğunu, komite merkezinin Muşta olup bütün teşkilâtın 20 komiteden ibaret bulunduğunu yazmaktadır. 19 Teşrinisani 1910 tarihli bir

---

(1) Maksatlarını daha kolay elde etmek ve Avrupa efkârı umumiyesi üzerinde iyi bir tesir bırakmak için Taşnakçılar (sosyalistler) namını takınmışlardı.

Cemal Paşa

"Kahraman-ı Hürriyet" Niyazi Bey

raporda Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri için Ermenilerin, Taşnaksiyon komitesinin emirlerine itaat etmiyen Ermenileri öldürecekleri ve bu cinayetleri Türklere atfedecekleri yazılıdır. Ermeniler tarafından yapılan bu çeşit hareketlere rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermenilerle müzakerelerini en büyük dürüstlükle devam ettirmiştir.

İlk müzakereler, Taşnak Sağan komitesile yapıldı. Taşnakçılar yukarıda etraflıca izah edilmiş olan Rus teklifini ihtiva eden bir proğram hazırlamışlardı ve İttihat ve Terakki fırkasınca tasvip edildikten sonra Meclisi Mebusanda birlikte müdafaa etmek ve Teşkilâtı Esasiyeyi ona göre tâdil etmek istiyorlardı. Jön Türkler bu proğramın bir çok noktalarını kendi prensiplerine uygun bulmadılar. Uzun müzakereler ve görüşmeler yapıldı. Türklerin itirazlarını şu şekilde hulâsa etmek kabildir:

Osmanlı imparatorluğu Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar vesaire gibi muhtelif kavimlerden mürekkep olduğundan Ermeni proğramına göre siyasî bir muhtariyetin kabulü diğer milliyetlere de ayni şekilde bir teşkilât kurmak hakkını verecektir. Bu ise yalnız memleketteki birliği bozmakla kalmaz belki altı yüz senedenberi imparatorluğun üzerine kurulmuş olduğu temelleri de yıkarak imparatorluğu inhitata doğru götürebilir.

Jön Türkler proğramlarına hususî bir idare tesisini, ayni salâhiyetlerin teşmili ve mükellefiyetlerin dağıtılmasını da idhal etmiş olduklarından Ermeniler kendi proğramlarını kabule ikna etmiye çalıştılarsa da, Ermeniler buna asla yanaşmadılar. Taşnakçılar bütün komitelerin ihtilâlci teşkilâtlarını muhafaza etmelerinde ve muhtemel reaksiyonlara karşı daima silâhlı olarak hazır bulunmalarında ısrar ettiler. Fakat hiç şüphesiz ki, tasavvur ettikleri hakikî sebep millî ve ihtilâlci teşkilâtı açık bir şekilde idame ve tevsi etmekti. Her iki taraf da proğram ve gaye itibarile bir anlaşmanın mümkün olmadığına kani olmakla beraber karşılık olarak birbirlerine itimat ettiler

ve aradaki noktai nazar ihtilâflarına rağmen ilerde belki her şeye rağmen anlaşmak ümidile iyi münasebetlerde bulundular. Ermeniler daha sonra gayelerini tahakkuk ettirmek emelile şahsî ihtilâflar yüzünden vücut bulmuş olan serbest fırkaya yanaştıkları halde, şahsî temasları neticesinde hemen bu fırkanın uzun müddet devam edemiyeceğini anladılar. Bu itibarla İttihat ve Terakki ile olan iyi münasebetlerini yeniden tesis etmeyi tercih ettiler.

Balkan harbi patlayıncaya kadar Ermeniler umumi ve hakiki bir isyana teşebbüs etmediler; bütün faaliyetleri teşkilâtlarının ikmaline münhasır kalıyordu. Hükûmet ve fırka ile münasebetlerini devam ettirmekteki siyasetleri Abdülhamit zamanında ecnebi memleketlerine gitmiş olan Ermenileri geri getirmiye ve kendilerine emlâklerini iade etmiye çalışmaktan ibaretti. Hükûmet bu meselede de hüsnüniyet ve müsamaha gösterdi ve gayri menkullerin iadesi için bir kanun lâyihası hazırladı. Bu arazi meseleleri yalnız Kürt değil, ayni zamanda o civardan olan Türk mebuslar arasında da itirazlara sebebiyet verdi. Bu mesele yüzünden Jön Türkler aleyhine kuvvetli bir cereyan doğmuş olmasına rağmen Hükûmet kanunu zorla tatbik ettirmiye karar verdi.

Kanun, Ermenilerce gayri kâfi addedildiğinden bu hususlaki müzakereleri ve tadil işlerini uzatıp durdular. Arazi meselesinin uzaması ve arasıra vuku bulan mahallî kargaşalıklara bizzat sebebiyet verdikleri emniyetsizlik hakkındaki şikâyetler yüzünden Ermeniler mütemadiyen Avrupanın dikkat nazarlarını üzerlerine çekiyorlardı.

Balkan harbinden sonra Türkiye dahilinde olduğu kadar harice karşı da zayıf düşmüştü. İttihat ve terakki fırkası dahilî siyasette Arapları ve Ermenileri de tatmin edecek bir proğram tanzim etmek mecburiyetinde kaldı. Beyrutta teşekkül etmiş olan ıslâhat komitesi âzaları harpten sonra Parise bir komisyon

göndererek Fransanın tavassutu ile ıslâhatın tatbikını istemiye karar verdiler. Bu komisyonun müslüman âzası kendilerini müdafaa zımnında teşebbüsleri munhasıran hıristiyan Arapların elinde bırakmış olmamak için bu harekete iştirak etmiş olduklarını söylediler.

Komisyonun o sırada İstanbulda bulunan bir kaç müslüman âzasile müzakerelere girişildi ve kendilerine böyle bir teşebbüsün yabancı müdahalesini icap ettireceği izah edildi; bizzat hükûmetin arzu ettikleri ıslâhata muvafakat edeceği kendilerine temin edildi. Bunun üzerine komisyonun bir kısmı İstanbula geldi ve bir uzlaşma elde edildi. (Hususî bir fasılda bu meseleye tekrar avdet edeceğim).

Bunun üzerine daha müsait bir zemin üzerinde bir anlaşma elde etmek üzere Ermenilerle müzakereye girişildiği zaman Ermeniler bu sefer de diğer bir şekilde Türkiyenin zaafından istifade teminine kalkıştılar.

Rusyanın Türkiye dahilinde muhtar bir Ermenistan tesis etmiye karar vermiş olduğu Ermenilerce malûm olduğundan - yukarıda da zikrettiğimiz gibi Rus sefirinin hattı hareket tavsiyeleri dairesinde - aralarında mevcut fırka ihtilâflarını bertaraf ettiler ve Hınçak, Taşnak, Ramgavar fırkaları teşkilâtlarını patrikhaneninki ile birleştirdiler. Diğer taraftan S. Açmiyasin Katoğiğös ve Nubar Paşa riyasetinde Avrupa şehirlerinde bir Ermeni muhtariyeti talebinde bulunmak vazifesiyle Parise gönderilmiş olan bir heyet teşkil ettiler.

ERMENİLER DÜŞMANLARIMIZA NASIL ALET OLDULAR?

Buraya Taşnaksiyon komitesinin Rusların Ermenileri Avrupada propaganda maksatlarile tahrik ettikleri hakkında ehemmiyetli bir delil olan bir beyannamesini ilâve ediyorum:

«Son derece gizlidir.

«Balkan harbinin yeniden patlaması siyaset simasının ufuklarını kara bulutlarla kaplamıştır. Bunu, Ermeni meselesi için son derece müsait telâkki edenler mevcuttur. Fakat bu doğru değildir. Muhtelif şahsiyetler, muhtelif makamlar ve bilhassa cemiyetimiz Ermeni meselesine iyi bir netice vermek maksadile bir çok teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu itibarla bize gönderilmiş olan bir çok mektuplardan en ehemmiyetli noktaları aşağıda toplu olarak tekrar ediyoruz:

1) Ermeni meselesi bu anda Londrada toplanmakta olan sefirler konferansında müzakere mevzuu olmıyacaktır.

2) Sulh, kat'î olarak temin edildikten sonra İngiltere, Fransa ve Rusya bizim meseleyi ele almağa karar vermişlerdir.

3) Bu üç devlet, Ermeni vilâyetlerinde hususî bir idare tesisi hakkında hemfikirdirler: diğer bir ifade ile islâhatın icrası ancak bu suretle temin edilmiş olabilir.

Paristeki Poincaré, Londradaki Sir Edward Grey, Petersburgdaki Bay Sasanoff ve bunların İstanbuldaki sefirleri biraz daha sabredilmesini tavsiye ediyor ve arzularının fiile inkılâp ettirileceğini ümit ediyorlar.

Aralarında Balkan komitesinin en namdar âzası da bulunan Londradaki Ermeni - Ingiliz komitesi tam faaliyet halindedir. Bu komite, altı devlet hükümdarlarına, kabinelerine ve Amerika Cümhurreisi Bay Taft'a bir memorandum takdim etmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri hükûmetlerinden bu mesele ile iştigal etmek üzere talimat almışlardır. Bu meseleye iştirâk etmeleri veya hiç değilse itiraz etmemeleri için diğer hükûmetlere müracaat edecekler. Her halde Londradaki sefirler konferansında Ermeni meselesinin müzakere edilmesi için karar verilmiştir. Fakat halk katiyen telâşlanmamalıdır; çünkü Anadoludaki Osmanlı meselesi Avrupadaki Osmanlı me-

selesinin hallinden sonra ele alınacak ve görüşülecektir. Bu meselede en ehemmiyetli nokta bu hususta İngiltere ve Rusya arasında fikir ihtilâfı bulunmamasıdır. Fransız hükûmeti ve sefareti bu mesele ile bütün ruh ve kalbi ile alâkadardır. Ermeniler Petersburgda Hariciye Nazırına müracaat etmişlerdir. Nazır da, İstanbuldaki sefirine talimat vermeyi vâdetmiş ve Ermenilerin Londra ve Pariste propaganda yapmalarını da ilâve etmiştir ki, asıl şayanı dikkat olan nokta da budur.

Evvelce de bildirdiğimiz gibi Patrikhane tekliflerimizi tamamile ve derhal kabul etmiştir. Şimdi görüşlerimizi etraflıca bildirmemizi bekliyorlar. Bu anda bununla meşgulüz ve yakında proğramımızın ana hatlarını bildireceğiz.

Petersburgdan iki Ermeni delege gelmiş ve Ermeni muhitlerle temas edip mühim malûmat elde ettikten sonra tekrar gitmişlerdir.

Bize yazıldığına göre Vandaki müdafaa teşkilâtımız inkişaf etmektedir, bu teşkilât, Kürtler üzerinde büyük tesir icra etmiştir, bizzat vali bile bugüne kadarki hareket tarzını değiştirmiş ve bize yanaşmıştır.

Meselenin siyasî kısmından başka şahsi müdafaa kısmının da bizce ehemmiyeti vardır. Bazı yerlerde vaziyet çok güçleşmiştir. Ermenileri bu vaziyetten kurtarmak için gözlerimizi o taraflara çevirmemiz lâzımdır.

Şubelerimize aşağıdaki ricada bulunuyoruz:

1 — 1913 senesi âza aidatının gönderilmesi.

2 — Şahsî müdafaa teşkilâtına taallûk eden teşebbüslerimizi daha büyük bir gayretle tedvir edebilmemiz için Taşnaksiyon komitesine tâbi olan tiyatro, konserlere ve kızılhaça nasıl hareket edecekleri hakkında talimat verilmesi.

3 — Halkın en iyilerinin bizden olduğuna emin olarak propaganda yapılması ve toplantılar tertibi,

4 — Hayrenik gazetesi tarafından açılmış olan ianeye iştirâk edilmesi.

5 — Bütün eğlence, merasim vesairede şahsî müdafaa teşkilâtı için iane toplanması.

Bu ehemmiyetli vesikanın sonunda Ermenilerin vaziyeti kötüleştiği takdirde Azerbaycandan Anadoluya asayişi iade etmek üzere Rus askerinin geleceği de zikrediliyordu.

Avrupanın şark vilâyetlerinde ıslâhat yapılmasını istemesi ve Rumelideki arazisini de daima bu ad altında vâki müdahaleler yüzünden kaybetmiş olduğunu pekâlâ bilen Babıâli bu seferki müdahalenin de oldu bitti Türkiyeye karşı düşmanca bir siyaset takip eden Rusyanın tahrikile olduğunu da anladığından bir müdahale teklifi vâki olmadan önce kendi teşebbüsü ile ve Avrupalı mütehassısların tavassutile zikri geçen vilâyetlerde ıslâhat yapmıya karar verdi. Hariciye Nezareti bu niyeti İngiliz hükûmetine Londra sefiri Tevfik Paşa vasıtasile bildirdi ve kâfi miktarda mütehassıs gönderilmesini rica etti.

Babıâli en büyük ciddiyet ve samimiyetle ıslâhat icrası taraftarı idi. Bu suretle İngilizlere tanınan bu imtiyazdan siyasî bir maksat güdülüyordu; bu tarzda Kıbrıs mukavelesi hükümleri de takviye edilmek isteniyordu. Yukarıda da zikredildiği gibi Rusyanın imtinaı üzerine bidayette İngilizler tarafından kabul edilmiş olan bu teklif sonradan reddediliyordu. Bu imtina bir çok ümitleri söndürdü. Artık bütün maksadın ıslâhat olmayıp bu yerlerin Rus nüfuzuna terkinden ibaret olduğu apaşikârdı.

Bu sırada Mahmut Şevket Paşa kabinesi iktidar mevkiinde bulunuyordu. Ben kabinede değildim. Fırkanın umumî kâtibi idim. Mahmut Şevket Paşanın muvafakatile bir kere daha Ermenilere müracaat etmek istiyorduk. Eski Nafia Nazırı Halaçyan Efendinin evinde bazı şeflerle buluştuk. Ben meseleyi nakil ve hükûmetin ıslâhatı icraya ciddî ve kati şekilde karar verdiğini müdahale ve Rusyanın teşvikile yapılacak ıslâhatın hiç bir netice vermiyeceğini ve yeni siyasî entrikalarla iki millet arasına yeniden düşmanlık sokulacağını etraflıca izah ettim.

Vatanseverlik hislerine hitap ederek bu müdaheleden sarfınazar etmelerini, buna mukabil oralarda muntazam bir ordunun tesisi için Avrupadan mütehassıs memur getirtilmesini ısrarla rica ettim. Fakat bu samimî teklif halkı ve patrikhaneyi ikna etmenin mümkün olamıyacağı beyanile reddedildi. Ermenilerin ıslâhat istemeyip Rus müdahalesi ile muhtariyet ve sonra da istiklâllerini temin etmek istediklerini pekâlâ anlıyordum. Daha sonra Ermenilerin 1913 eylûlünde Köstencede toplanan Hinçak komitesinin kongresinde istiklâl fikrinin her tarafta müdafaa edilmesine karar verilmiş olduğu kongrenin aşağıda tekrar ettiğimiz raporlarından anlaşılıyor.

Hinçak komitesinin 17 eylûl 1913 de Köstencedeki kongresi hakkında zabıtname

Hinçak komitesinin Türkiyedeki vaziyeti:

10 Temmuz 1908 de bir askerî isyan sonunda Türkiyede Meşrutiyet ilân edildiği zaman bunun zarurî neticesi Türkiyede yaşayan muhtelif unsurların millî varlıklarını muhafaza etmeleri ve bunlar arasında da Ermenilerin, idarenin her türlü tazyikından ârî olarak millî esaslarına uygun şekilde inkişaf ve tekâmül edebilmeleri idi.

62 senedenberi ihtilâl ve mücadele içinde yaşamış bulunan ve kendini mahvolmağa mahkûm gören Ermeni milleti geçici bile olsa kuvvetlerini yeniden toplamak ve siyasî sahnede tekrar görünmek için huzur ve istirahate muhtaçtı.

Meşrutiyet tarafından yapılan vaadler çok mahdut göründüğünden komitemiz imkân dairesinde mevcut şartlardan istifade etmek ümidile kendisi tarafından yapılmış olan fikirleri olgun bir hale getirmiye çalışmıştır. Bu sebeple Hinçak komitesi de altıncı murahhaslar meclisi umumisinde Meşrutî Osmanlı hükûmetinden ayrılmak istemiyerek serbestçe faaliyette

bulunabilmesi için hükûmete kanunî bir şekilde görünmeğe karar vermiştir.

Dört beş senelik bir devre içinde Osmanlı meşrutiyetinin vaadlerinden bir tanesini dahi tutmadığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedeflerinin bütün siyasî fırkaların ve bilhassa solların ve radikallerin ezilmesi olduğu ve idaredeki yeni nizam ve teşkilâtın muhtelif milliyetleri mahvetmekten ibaret olduğu anlaşıldı. Hâkim olan milletin bir hükûmet kurmak kudretine malik olmadığı meydana çıktı. Bu anda hükûmetin idaresini elinde bulunduran İttihat ve Terakki cemiyetinde bir oligarşi hüküm sürmektedir. Bu fırkanın takip ettiği proğram Türk bürokrasisine bağlı kalmak ve müterakki bir hükûmet tesisine mâni olmaktadır. Zahirî gayesi muhtelif unsurları birleştirmek olduğu halde hakikatte ise takip ettiği siyaset, icabında onları ezmek maksadile bu milletleri daimî tazyik altında bulundurmaktan ibarettir. Hükûmete gelince, elde tuttuğu hâkim bir sınıf tarafından (Ermenilerin mahvedilmesi için) kabul ettirilmiş olan bir siyaseti teşvik ve merhametsizce takip etmektedir. Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyaset ve daima kendi aleyhine kullanılan bu kuvvetler yüzünden yok olmak mertebesine gelmiştir; bu itibarla bu şartlar altında kendi prensiplerini artık takip edememesi tabiîdir. Ermeniler hâkim sınıflardan kurtulmuş ve başlarının üstünde sallanan öldürücü kılıcı bertaraf etmek için istikbalde sabit ve cesur bir hattı hareket takip etmek mecburiyetinde olduklarına kanidirler.

Hinçakyan fırkasının yedinci murahhaslar meclisi umumisinde bir tek muhalif reyle beşerî ve millî hakların elde edilmesi için artık meşru vasıtaların kullanılmaması lâzım geldiğine, istikbalde gayri meşru yollara tevessül etmenin ve yeni siyasi ve iktısadî şartlar elde edilinceye kadar fırka mücadelelerine daha büyük bir hız verilmesinin daha muvafık olacağına karar vermiştir.

KANUNİ DURUMDAN GAYRİ

KANUNİ DURUMA GEÇİŞ:

Yedinci murahhaslar umumî meclisinin toplanmasından evvel Türkiyede ve Türkiye dışında bulunan bütün şubelerin kanunî bir şekil altında yeniden teşkilâtlandırılmasına ve temerküzüne karar verilmişti. Hali hazır vaziyeti karşısında ise Hinçak fırkası yedinci murahhaslar meclisinde aşağıdaki hususlar karar altına alınmıştır:

1 — Osmanlı imparatorluğundaki diğer şubelerin itimadını kazanamadığı gibi fırkanın halihazır ihtiyaçlarını da karşılıyamamış olan Türkiye komitesi idare meclisinin feshi ve yerine yeni bir meclisin tayini.

2 — Türkiyedeki şubelerin icra kuvvetinin en büyük icra kuvveti merkezi olan «Merkezi İdare Meclisine» bundan böyle «Türkiye İdare Meclisi» adının verilmesi.

3 — Türkiyedeki İdare Meclisi âzaları Osmanlı İmparatorluğundaki komitenin şubeleri tarafından seçilmiş olduğundan umumî merkezi idare meclisine karşı bir dereceye kadar bir otorite tanınmasına ve fakat kararlarının merkezin tasvibine bağlı olması.

4 — Bugün mevcut şubeler ve diğer teşkilât halihazır vaziyetlerini zahiren muhafaza etmekle beraber umumî merkez idaresinin vereceği talimata ve Türkiye idare meclisine yapılacak tebligata tevfikan komitemizin faal âza ve murahhasları ile gizlice, el altından ve tedricen gayri meşru faaliyette bulunmalarına ve son kararlar mucibince komite tarafından yeniden gizli şubeler teşkiline çalışılmasına.

5 — Eski dahilî nizamnameler hali hazır münasebetlerine uyacak şekilde tadil edilmelidir; şimdiye kadar tatbik edilmekte olan siyasî iktısadî prensipler mülgadır; yerlerine son defa komite tarafından kabul edilmiş olanlar ikame olunacak ve

ayni zamanda onları tatbik edecek olan faal âzalar da gösterilecektir.

UMUMİ ve HUSUSİ TADİLLER:

Müstakil ermenistan. — Osmanlı devletinin Ermenistanda tatbik etmek istediği umumî ve hususî ıslâhat meselesine müdahale ve ıslâhata mümanaat etmekle beraber Hinçak komitesi müstakil bir Ermenistan kurulmaksızın, hangi unsura mensup olursa olsun, Ermenistan ahalisinin emniyet içinde yaşayıp inkişaf edemiyeceğine ve Ermeni milletinin millî varlığını dahilî ve haricî taarruzlara karşı koruyamıyacağına tamamile kanidir; bu itibarla komite bu fikri müdafaa etmeyi kararlaştırmıştır.

Ermenilerin bu taleplerini haklı gösterecek tarihî hiç bir hakları yoktur. Osmanlılar Şark vilâyetlerini Ermenilerden almadılar. Ermeniler ise Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan bugüne kadar hudutlarının temini ve istiklâli hususunda hiç bir gayret veya hizmet sarfetmediler. Osmanlılara iltica etmiş olan bu halk hüsnü kabul ve daima vatandaş muamelesi gördü. Ermeniler bütün memlekette yerleştiler. Kürtlere komşu oldukları kısımlar istisna edilecek olursa her tarafta iyi muamele gördüler. Bu mıntakalarda hükûmet intizam teminine muvaffak olmadığından Türk ve Kürt köylerindeki vaziyet Ermenilerinkinden farksızdı. Anadoluda, muhtelif vilâyetlerde ve İstanbulda Ermeniler diğer milliyetlere nazaran daima daha tasasız ve mesut bir hayat sürüyorlardı. Vatanın bütün menafiinden istifade eden bu halk onun kederlerine ve yüklerine aslâ iştirâk etmiyordu. Memleketin gerek saadetinden gerek ıstıraplarından daima menfaat temin ediyorlardı; vatan için hiç bir harbe iştirâk etmediler ve bu uğurda bir damla kan dökmediler. Bilâkis harp zamanlarında ticaretlerini devam ettiriyor ve taahhüt işlerine girişiyorlar, çok para kazanıyor ve iyi ve kötü günlerde rahat ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bu lûtuflara

teşekkür olarak şimdi ekseriyeti teşkil eden nüfusu kovmak ve istiklâllerini elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar.

Tarih, bu çeşit nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir. Rus-Alman harbi başladığı zaman Ermenilerin Osmanlı memleketi ve halkı hakkındaki zihniyetleri bu idi. Umumî harp, Ermenilerin artık tamamile emin oldukları muhtariyetin tesisini geciktirdi. Onlar bütün ümitlerini bu harbe bağlamış ve bu itibarla da Rusyanın bu harpten muzaffer çıkması için bütün kuvvetlerini kollamağa karar vermislerdi. Aşağıdaki vesikalar bu kararları açıkça gösteren birer delildir.

Taşnak komitesi tarafından Şam şubesine yazılan mektup

İstanbul 1914

Osmanlı hükümeti, 21 Eylül 1914 te seferberlik ilân etti. Ayni gün Taşnaksiyon komitesinin İstanbuldaki merkezinde fevkalâde bir faaliyet görünüyordu. Reisler birleşerek taşradaki şubelerine şifre ile talimat verdiler. Ayni faaliyet Hinçak, Ramgavar ve Veranasnial komitelerinde de görülüyordu. Islâhat meselesi dolayısiyle esasen birleşmiş bulunan bütün bu komiteler şimdi büsbütün birleşmiye ve birliği sağlamlaştırmıya çalışıyorlardı.

Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmiye başladığı zaman, mevcut vasıtalardan istifade edilmek suretile her tarafta umumî bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmî binalar uçurulacak, hükûmet dahilde işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silâhları ile birlikte kıtalarını terkedecekler, çete teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.

DİKKATE ŞAYAN BİR MAKALE:

Harpten önce Bakû'da intişar eden Areve gazetesi 11 Eylûl 1914 tarihli nüshasında aşağıdaki makaleyi neşretmiştir:

Mühim dakikalar önünde

Bugün hudutlarımızda cereyan eden hâdiseler, etrafımızda olup bitenler bütün dikkatımizi çekmiye lâyıktır. Bu anlar yalnız Rus tarihi için değil, biz Ermeniler için de mühimdir. Asırlardan beri esaret zincirleri altında yaşıyan ve en yüksek mefkûresi yok edilmiye çalışılan bir millet bugün önümüzde yükseliyor ve Ermeni meselesinin hallini talep ediyor. Ermeniler bu maksatla mucizeler yaratmış ve bilhassa bu asrın son rubunda. hasımlarile daima cesaret ve metanetle mücadele etmiş olan kahramanlar ve fedailer yetiştirmiştir.

Osmanlı Ermenileri meselesine nihayet bir son vermek ve namuslu, işgüzar, çalışkan ve faziletli bir halkın asırlardanberi içinde yaşadığı faciayı bitirmek lâzımdır.

Avrupa büyük devletleri Berlin kongresinden bugüne kadar bizim için bir şey yapmadılar. Sulh zamanlarında Osmanlı hükûmetine karşı zayıf ve tesirsiz bir siyasete sığındık, bugün ise bir kasırga bütün dünyayı karıştırmakta ve her millet mevcudiyetini temine ve güneş altında bir yer edinmeğe çalışmaktadır. Milliyet meselesi bugün bambaşka bir şekilde ve tarihte eşi olmıyan bir şiddetle canlanmaktadır. Büyük ve küçük milletlerin âkıbetlerinin bahis mevzuu olduğu bir anda biz uykuda mı kalacağız? Ermeniler bir kaç asırlık bir maziye bakmaktadırlar. Fakat hiç bir zaman bugünkü kadar ehemmiyetli tarihî bir an yaşamamışlardır. Ecdadımız bir milleti yok olmaktan kurtarmağa ve bugüne kadar korumağa muvaffak oldular. Onlar; Ermeni fazilet ve meziyetlerini Asyadan gelen fırtına ve hücumlara karşı müdafaa ettiler ve bu hal sayesindedir ki, bugün siyaseten

zayıf ve küçük olmakla beraber mevcut milletlerden biri olarak sayılmaktayız. Şimdi meydanı terkedip zül içinde çekilelim mi, yoksa bize uygun bir istikbal temin için çalışalım mı? Bu ehemmiyetli anda bizim neslimize tevcih edilen sual işte budur!

Milletler kalkınıyor, hudutlar hareket içindedir, herkes kendi talihini kendisi çizmek istiyor. Ermeni gençliğinin ve Ermenlerin bu ağır günlerde, geçmiş nesillerin kendisine bırakmış olduğu mirası ve istikbalden beklediğimizi düşünmesi lâzımdır. 19 uncu asır, Ermenileri tarihin Van'dan İstanbul'a, Zeytun'dan Samsun'a, Erivan'dan Şiraz'a, Lor ve Karabağ'a kadar etraflarına yığmış olduğu güçlükleri yenmek suretile yeni bir Ermenistan yaratmağa çalışmışlardır. Bugün bu kadar mühim hâdiseler karşısında bulunan işte bu yeni teşekküldür. Bu yeni olabileceği gibi bilâkis inkişaf edebilir ve 19 uncu asrın diğer küçük milletleri gibi büyüyebilir. Yarın veya öbür gün hudutlarda tarihî hâdiseler vukubulabilir ve dünya harbinin gürültüleri Ermenistan ufkunda bir aksülâmel vücuda getirebilir. Ermeniler gelecek olan bugüne hazır olmalı ve onu sadece vifak ve birlik lâfları ile değil fiil ve hareket ile karşılamalıdırlar. Bugüne kadar kendini feda etmiş ve bütün tehlike ve ıstırapları üzerine almış olan Ermeni halkının ancak ufak bir kısmı idi. Dört bir taraftan komiteleri tenkit edenlerin nihayet bizzat meydana çıkarak millî vazifelerini ifa etmeleri zamanı çoktan gelmiş değil midir?

Ermeniler! Şanlı ecdadımızın kahraman ruhları bugün bize bakmaktadır! Bunu idrak edebilecek miyiz? Ve bu ağır günlerde, daha tehlikeli bir zamanda ve daha kötü şartlar altında uğrunda mücadeleye başlamış oldukları bu yeni hayatı tahakkuk ettirebilecek miyiz?

Hınçak komitesinin aynı gazetede ve Saray Bosna suikaddini müteakıp neşrettiği beyanname

«Zulüm ve taddiye maruz bulunan ve her türlü haklarından

mahrum kılınmış olan Ermeni unsurunu kurtarmak üzere rubu asırdan daha fazla bir zamandanberi kanlı izlerde yürüyen sosyal-demokrat Hinçakyan komitesi isyan ve mücadele çanlarını çalmak üzere hali hazırdaki siyasî ahvalden istifade etmekte ve Osmanlı istipdadını kanlar içinde boğmak üzere Toros'un zirvesinden ve Ermenistanın en ücra hudutlarından sahneye çıkmaktadır.

Hinçakyan komitesi maddî ve manevî bütün kuvvetlerini toplamak suretile ihtilâl kılıcı ile milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu muazzam mücadeleye iştirak edecek ve ittifakı müsellesin ve bilhassa Rus ordularının müttefiki olarak elinde olan bütün ihtilâlci ve siyasî vasıtalarla, Ermenistanda, Kilikyada, Kafkasya ve Azerbaycanda zaferi temin etmek için itilâf devletlerine yardım edecektir. Vatanperverane zaruretler icabı olarak kendisine ve medeniyete karşı olan vazifesini ifa edecektir.

Hayatlarını, Ermenistanın kurtuluşu uğruna feda etmeğe kazır olan kahramanlar bütün maddî ve manevî kuvvetlerile ortaya atılmalıdırlar. Kendi gayeleri ve ihtilâl uğruna dökmüş oldukları kanla iftihar ederek yarının kongresinde Ermeniler de yer alsın ve hayat ve siyasî hürriyeti üzerindeki haklarını ileri sürmek suretile vatanlarının ve itilâfı müsellesin himayesi altında istiklâllerini temin etmeğe muvaffak olabilsinler. Harbin şafağı doğsun ve ışığı ile hak, adalet, hürriyet ve uhuvveti aydınlatsın.

O halde, arkadaşlar,-ileri ve iş başına! Kendi ölümümüzle Ermenistanı tehdit eden ölümü boğalım ki, o ebediyen yaşasın!»

1914, Paris

Sosyal Demokrat Hinçakyan
Komitesi Umumî Merkezi

Bu vesikalar seferberliğin ilân edildiği sırada hükûmetin eline geçmiştir. Hükûmet hâdiselerin vukuunu beklemeğe, ihti-

lâlci maksatlara karşı hiç bir harekete geçmemeğe, sadece mukabil tedbirler almağa karar verdi. Ben Taşnak komitesinin tanınmış âzalarına ve bilhassa Erzurun Mebusu dostum Varteksi Efendiye hükûmetin bu kararlardan haberdar olduğunu ve Ermeniler bu çeşit muamelelere tevessül ettikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirdim. Bununla hükûmetin her şeyden haberdar olduğunu bildirmek ve bu suretle bu niyetlerin kuvveden fiile çıkmasına mâni olmak istiyordum. Seferberlik üzerine silâha çağırılmış olan Ermenilerin bir kısmı hudut haricine, diğer bir kısmı ise silâhlarile birlikte memleketin iç taraflarına kaçtı; ve oralarda tek tük çarpışmalar dahi oldu. Başkumandan Enver Paşa, Ermeni patriğini davet ederek kendisine Türkiyenin bu harpte Ermeni vatandaşlarından sadakat beklerken silâhlarile birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere hücum edip memurları öldürdüklerinin resmî raporlardan açık olarak anlaşılmakta olduğunu bildirdi ve bundan sonra patriğe iyi nasihatlerde bulunmasını tavsiye etti. Enver Paşa, bundan başka patriğe gayet açık bir şekilde, bu hareket, umumî bir mahiyet aldığı takdirde askerî hükûmetin en sıkı tedbirleri almak mecburiyetinde kalacağını da söyledi. Patrik bu çeşit rezaletleri yapmağa cesaret edenlerin komite âzası olduklarını kendisinin ise, Ermeni halkına komitenin harekâtını nazarı itibara almıyarak, bundan sonra da sadakati muhafaza etmelerini tavsiye edeceği cevabını verdi.

Ermeni komiteleri patrikliğe Türkiyenin Rusyaya harp ilân etmesi halinde nasıl hareket etmesi icap edeceğini daha önceden bildirmiş olduklarından bu tavsiyeler hiç bir netice vermedi. Derhal harbin başlamasını müteakıp Muş, Mitlis ve Van vilâyetlerinde Ermeniler tarafından tahrik edilen isyanlar başladı.

ERMENİLERİN TEHCİRİ:

Bunun üzerine umumî karargâhta «Ermenilerin tehciri

hakkında bir kanun hazırlanarak heyeti vükelâya arzedildi. Ben bu kanunun tamamile tatbikı aleyhinde idim. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konmuştu. Tehcirin bu vasıtalarla yapılması halinde çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum. Binaenaleyh istikbali düşünerek, bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve meriyete girmesini de geciktirmeğe muvaffak oldum.

Bir müddet sonra Van, Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak komitesinin, Osmanlı meclisi mebusanında da âza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyanın emri altında oldukları sonradan öğrenildi. Canlarını kurtarmıya muvaffak olan bazı kimselerin verdikleri ifadeden Van'ın işgali sırasında kaçamamış olan islâm halkın öldürüldükleri, kadınların şereflerile oynandığı ve bir çok genç evli kadın ve kızların evlerde toplattırılarak bu evlere umumhane nazarile bakıldığı anlaşılıyor. Vandan kaçan ve binlerce kadın, erkek ve çocuktan ibaret olup silâhları bulunmıyan halk üzerine Ermeniler tarafından makineli tüfek ateşi açılmıştır.

Vandaki bu hâdiseleri dahildeki diğer isyankâr hareketler takip etmiştir; kıtalarına iltihak etmek üzere gönderilen bazı münferit askerî birliklerin bu çeteler tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştır. Kumandanlar tarafından karargâhı umumiye gönderilen raporlardan anlaşıldığına göre müslümanlara karşı şehirlerde, köylerde ve şoselerde yapılan katliâm ve taarruzlar Rus cephesinde o civar halkından teşkil olunan askerler üzerinde çok kötü tesirler bırakmıştır.

Ordu idaresi yeniden tehcir kanununun tatbikında ısrar etti. Ben tekrar kabul aleyhinde bulundum. Müteaddit ve çok acı haller bana göstermişti ki, hıristiyanların müslümanlara yaptıkları zulümler Avrupada büyük bir müsamaha ve sükûnetle karşılandığı halde müslümanların en ufak bir hareketi haddinden fazla büyütülüyordu. Ve bu itibarla Rusların bu

Sadırazam

Hakkı Paşa

Mebusan Meclisi Reisi

.Halil Bey

İkinci Meşrutiyetin üç büyük siması

(Ortada: Sadırazam Küçük Sait Paşa, sağda: Sadırazam Hüseyin Hilmi Paşa, solda: Maliye Nazırı Cavit Bey)

Talât Paşa İsmail Canbulat Beyle beraber

harpte Ermenilerin yanı başında bulunması yüzünden çıkacak olan intizamsızlıkların bizim aleyhimize istismar edileceğini önceden biliyordum.

Bu müzakereler esnasında meslekdaşlarımdan bazıları beni hissizlik ve vatana sadakatsizlikle itham edecek kadar ileri gittiler. Filhakika ordu, azamî derecede tehlikeli bir vaziyette bulunuyordu. Ordunun, bu hususta bir kanun çıkmadan önce dahi icap eden tedbirleri alması imkânı mevcuttu. Bu bakımdan kanunu daha fazla uzatmakta fayda yoktu. Bu kanun ordu ve kolordu kumandanlarına isyan eden halkı münferiden veya toplu bir halde başka mıntakalara sevketmek salâhiyetini veriyordu. Harp yüzünden memleketin her tarafında örfî idare ilân edilmiş olduğundan sivil idare de askerî kuvvetin elinde bulunuyordu. Tehcire evvelâ Erzurumda başlandı. Erzurum valisi Tahsin Bey Dahiliye Nezaretine sevkıyat sırasında Ermenilerin, Kürtlerin taarruzlarına uğramış olduklarını bildirdi. Valiyi telgraf başına çağırarak yardım için orduya müracaat etmesini, ve faillerin de şiddetle cezalandırılmasını emrettim. Filhakika ordu kumandanlığı bir tabur asker gönderdi ve ele geçirilebilenler kurşuna dizilmek suretile cezalandırıldılar.

Sevkıyat sırasında Karahisar ve Urfada isyan çıkmıştır. Bu hâdiseler hakkında aşağıda mufassal izahat verilecektir:

İsyan hareketleri evvelâ Zeytun'da başlamıştır. Seferberliğin ilânını müteakıp Ermeniler âlenen isyana başlamış, vergileri ödemekten imtina etmiş ve asker toplanması hususunda verilen emirlere muhalefet etmişlerdir. Askerlik vazifelerini ifa zımnında askerlik şubelerine giden müslümanlara sokakta taarruz edilmiş ve bunlar soyulmuş ve öldürülmüştür. Zeytun halkı subay ve kumandanları emri altında bir milis teşkil etmişti; bu suretle «Zeytun ihtilâlci alayı» ismi altında şehirleri müdafaa etmek istiyorlardı. Tabiî bu imkânı bulmadıklarından mavzer ve martin silâhlarile dağa çıkmışlar ve müslüman köylerine taarruz ve askerî nakliyatı iz'aç etmeğe başlamışlardır.

MÜSPET HADİSELER:

17 ağustos 1914 de yani seferberlikten bir kaç gün sonra Enderunlu müslümanlar taarruza uğramış, paraları çalınmış ve içlerinden bir çoğu da öldürülmüştür. Ayni gün istimval yapmakta olan bazı jandarma subayları üzerine ateş edilmiş ve Maraş yolu üzerinde Beşanlı köyünden bir çok müslümanlar öldürülmüştür. Günlerce süren takipten sonra bu haydutlardan altmış beşi, üzerlerinde birçok bomba; dinamit, martin ve giras tüfekleri olduğu halde yakalanabilmiştir.

Bir müddet için sükûnet teessüs ettikten sonra, müteakip senenin kânunusani ayında isyan harekâtı yeniden canlanmıştır; bu seferki taarruzlar doğrudan doğruya Osmanlı memurların ikametgâhlarına ve jandarma kıtalarına karşı yapılmıştır. Zeytun'da Hinçak komitesi reisi Çakıroğlu Patos'un reisliği altında yapılan toplantıda hükûmet konağına hücum edilerek cephanenin ele geçirilmesine, bütün memurların aile efradı ile birlikte öldürülmesine ve telgraf hatlarının tahribine karar verilmiştir. Tahrikçiler başka başka evlerde oturduklarından ve işaret de vaktinde verilemediğinden bu korkunç komplo icra edilmeden önce öğrenilmiştir.

1915 senesinde Zeytun Ermenileri, Maraş'tan Zeytun'daki jandarmalara cephane gönderildiğini haber almışlar; cephane nakliyatını soymak üzere yollara gizlenmişler fakat nakliyat başka bir yoldan yapıldığı için bu niyetlerini tatbik edememişlerdir. Bunun üzerine on yedi kişiden ibaret bir jandarma kolu-na hücumla altısını öldürüp ikisini yaralamışlardır. Bundan başka Zeytun ile Maraş arasındaki telgraf hatlarını tahrip ederek bu suretle bu yollarda hâkimiyeti elde etmişlerdir.

27 şubat 1915 te Maraş vali muavini sükûneti iade maksadile Zeytun'a gelmiştir. Gece devriye ile birlikte şehirde dola-

şirken âsiler tarafından öldürülmüştür. Ertesi günü askerlik şubesine gitmekte olan bir müslüman da öldürülmüştür.

Komitenin talimatı üzerine kaçmış olan bir çok Ermeni, asilerle birleşmiştir. Bunlar yeniden jandarmaların cephanesini ele geçirmek istemiş ve kışlaya hücum etmeğe karar vermiştir. Bunlar, evvelemirde hükûmet konağına giderek bir asker ve bir jandarma öldürmüşler, memurları ve ailelerini tehdit etmişler ve gerek âdi ve gerek siyasî bütün Ermeni suçluları hapishaneden kurtarmışlardır. Bunlardan altı yüz ilâ yedi yüz kadarı Zeytun'un en yüksek noktası olan Tekke manastırına yerleşmiş ve burasını tahkim etmişlerdir. Takip esnasında jandarma binbaşısı Süleyman efendi ile yirmi asker öldürülmüştür. Her ne kadar asîlerin bazıları ele geçirilmişse de, diğerleri karanlıktan istifade ederek kaçmışlardır. Kaçanlar askerlere, memurlara, jandarmalara ve bilhassa müslüman ahaliye hücumla cinayetler işliyen çeteler teşkil etmişlerdir. Bu çetelerden biri beş müslüman öldürmüş bir diğeri bir Ermeni köyü olan Odicak'a sığınarak bir jandarma ve on dört müslüman öldürmüştür. Zeytun isyanında reislik etmiş olan Melkon ismindeki bir Ermeni tevkif olunduğu zaman komitenin İngilizlerin, İskenderuna çıktığı haberini yayarak, Osmanlı hükûmetine mümkün olduğu kadar fazla müşkülât çıkarılması emrini vermiş olduğunu bildirmiştir. Melkon'un diğer ifadelerine nazaran isyanın tahrikçilerinden bir çoğu Osmanlı hükûmeti tarafından iyilik görmüş kimselerdir. Hükûmet onlara ait bir çok silâh, bundan başka komitenin mührünü ve aleyhlerine delil teşkil eden bir sürü vesikayı müsadere etmiştir.

Bitlis, Erzurum, Mamuretülâziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara ve Van vilâyetlerinde komite kezalik merkezler teşkil etmişti. Bunlar daha harp başlamadan önce teşkilâtlarını kurmuş ve komitenin emirleri dairesinde harekete geçmeğe hazırlanmışlardı.

VAN. Harp ilânını müteakıp Rus orduları Ermeni gönül-

lülerle birlikte hücuma geçtikleri zaman Van'daki Ermeni halkının durumu değişti. Bazılarının memur ve askerlere hücum etmek üzere birleşmiş olmalarına rağmen, müessir bir hareket-te bulunabilmeleri için zaman lâzımdı. Muhtelif kısımlara gönderilen emirler Ruslarla birlikte harekete geçilebilmesi için Ruslar gelinceye kadar beklemenin zaruri olduğu yolunda idi. Derhal harekete geçilmesi çok kan dökülmesine sebebiyet verecek, karla kaplı olan yollar ise Rusların çabuk ilerlemelerine imkân vermiyecekti. Rus subayları ile yapılan anlaşmalar mucibince Ruslar hududa tecavüz eder etmez Ermenilerin Ruslara iltica edeceği açık olarak itiraf ediliyordu. Bu yeni anlaşmalardan haberdar olmıyan bazı Ermeni köylüleri, kadı İsmail efendi ile bir kaç jandarmayı öldürerek telgraf hatlarını kesmişlerdir.

1915 senesinde Kimar köyünde koyunların sayıldığı bir sırada bir isyan hareketi baş göstermiş, bin kadar Ermeni meydana çıkarak müslümanlara hücum etmiş ve jandarmaları kumandanları Süleyman efendi ile birlikte öldürmüştür.

Kendilerini müdafaa maksadile, iki müslüman köyü arasında bulunan köylerdeki Ermeniler, Ermenilerle meskûn yerlere taşınmış ve ihtilâle hazırlanmağa başlamıştır. Genç Ermeniler esaslı noktaları işgal ederken komitenin diğer âzaları silâh altına davet ediliyordu. Bitlis, Van ve Şatak arasındaki telgraf hatları tahrip edilmiş, hükûmet merkezleri taarruza uğramış ve iki kişi öldürülmüştü. Köylerde ise müslüman halkı öldürmiye teşebbüs ediliyordu.

Ermeniler, Şatak, Havasur, Timur ve Kadeş'teki isyan hareketlerini bastırmak üzere vilâyet merkezinden kıtaların yola çıkarılmış olduğunu öğrenen Vanlı Ermeniler Hamit ağa kışlasını ve jandarma ve polis binalarını ateşe vermiş ve şehir içinde vahşî bir katliâmde bulunmuşlardır.

Yalnız Van şehrinde isyan eden Ermenilerin sayısı beş bini geçiyordu ve hepsi de en yeni silâhlarla teçhiz edilmişti.

Bunlar mevkilerini son hadde kadar müdafaa ediyorlardı. Şehirdeki hükûmet konağını, askerî müesseseleri, Düyunuumumiye binasını, Osmanlı Bankası şubesini, ve diğer binaları tahrip etmiş ve müslüman mahallelerini ateşe vermiştir. Yedi yüz kadar âsi Van müstahkem mevkiini el bombalarile uçurmuştur. Bu isyan hareketleri Nisana kadar devam etmiştir. Nisan ortalarına doğru asgarî dörder yüz kişilik Ermeni çeteleri Rus zabitlerinin kumandasında hududu geçmiye başlamıştır. Yapılan çarpışmalar neticesinde «Müstakil Ermenistan» ibarelerini taşıyan bayraklar ve «intikam» gibi kelimeleri havi levhalar ele geçirilmiştir.

* * *

İZMİT VE ADAPAZARI: Rusların Heraklea'yı bombaladıkları anda Ermeniler birdenbire hattı hareketlerini değiştirmiş ve düşman lehine casusluk yapmağa ve memleket içinde tahrikâtta bulunmağa başlamışlardır. Ermeniler tarafından hükûmet merkezi civarında bu gibi hareketler ümit etmiyen hükûmet tahkikat yaptırmağa mecbur kalmıştır. Bu esnada Adapazarında binlerce bomba, mavzer ve gras tüfekleri, jandarma üniformaları ve bomba imaline mahsus makine ve âletler bulunmuştur. Araştırmalar İzmite kadar teşmil edilmiş ve burada da yüzlerce silâh ele geçirilmiştir. Tevkif olunan komite reisleri bu silâhların, Rus askerleri Sakarya munsabına varır varmaz Türkiye dahilinde kargaşalıklar çıkarmak ve Osmanlı ordusunun mukavemetini kırmak maksadile toplanmış olduklarını söylemişlerdir. Bu plân meşrutiyetin ilânını müteakıp çizilmiştir. Bursa gibi, İzmit ve civarı ve bilhassa Bahçecik isyan hareketlerinin merkezi olarak seçilmiştir.

Asîlerin reisleri plânlarının keşfedilmiş olduğunu öğrenince çeteler teşkil etmiş ve bunları Yalovaya doğru göndermiştir. Daha sonra İzmitteki işçi grupları bu çetelerle birleşmiş ve birçok müslüman öldürmüştür.

* * *

BURSA VİLÂYETİ: İzmit hareketlerinden sonra Bursa isyana başlamış ve müslümanlara taarruz edilmiştir. Bu yüzden Osmanlı ordu idaresi kuvvetlerinin mühim bir kısmını buralarda sabit tutmağa mecbur kalmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde yüzlerce silâh, binlerce tabanca, bomba vesair silâhlar bulunmuştur. Bunlardan başka komitenin teşkilâtı hakkında müsbet vesikalar elde edilmiştir. Bu meyanda isyan hareketlerine muallim ve ruhanilerin de iştirak etmiş olduğu anlaşılmıştır.

* * *

ADANA VİLÂYETİ. Bu vilâyetteki teşkilât en ince teferruatına kadar işlenmişti. Harp ile birlikte burada da isyan hareketleri başlamıştır. Bu vilâyet, Irak ve Suriye hattı üzerinde bulunduğundan Ermeniler itilâf devletleri lehine casus olarak ehemmiyetli rol oynamışlardır. Bunlar itilâf devleti donanması lehine casusluk yapmış ve lüzumunda düşmanlarla birleşmiştir. Bir çokları ele geçirilerek divanı harplere verilmiştir. Yapılan araştırmalar sonunda yüzlerce silâh, mühimmat, bayrak vesair malzeme elde edilmiştir.

* * *

SAMSUN VE İZMİR VİLÂYETLERİ: İzmirde pek çok dinamit bulunmuştur. Samsundaki isyan hareketi doğrudan doğruya İzmir murahhası tarafından idare edilmiştir. Bir Ermeni kilisesinde pek çok silâh, mühimmat ve fıçılar dolusu dinamit bulunmuştur.

* * *

URFA HAREKETİ. Devletin diğer kısımlarında olduğu gibi burada da isyan hareketleri harbe girmemizle birlikte başlamıştır. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da plân Rusların taarruzu halinde Türk ordusunun ricatini önlemek ve Osmanlı kuvvetleri ilerledikleri takdirde memlekette isyan çıkarmaktan

ibaretti. Komiteci Ermeniler buraya kadar gelmiş ve diğer Ermenileri isyana teşvik etmişlerdi. Van'ın Ermeniler tarafından işgal edildiği ve Rusların pek yakında yardıma gelecekleri şayiasını yaymışlardı. Bundan sonra telgraf haberleri uydurmuş ve bunları etrafa yaymışlardır. Urfa'daki Ermeni mahallesi beş yüz evden ibarettir. Bütün bu evler taştan yapılmış, kuyu ve yeraltı mahzenlerine sahiptir. Komite isyandan evvel herkesin vazifesini tayin etmiş ve kendilerine bildirmişti. Âsiler gıda maddeleri tedarikini temin için icap eden tedbirleri dahi almışlardı. Bu esnada hükûmet 1894 lüleri silâh altına çağırmış, ayni zamanda Kirmuş'da isyan çıkarak 6-19 ağustos 1915 te Urfa'ya da sirayet etmiştir.

Bir Ermeni kilisesi bulunan Kirmuş'ta isyan başladığı zaman hükûmet derhal asker ve jandarma göndermiş fakat bunların çoğu öldürülmüştür. Urfa'da kâfi miktarda kıta bulunmadığından hükûmet takviye kuvvetleri göndermişti. Bu kuvvetler gelinceye kadar Ermeniler, müslüman halka hücumla bir çoklarını öldürmüşlerdir. Sokaklarda barikatlar kurulmuştur. Gelen kıtaların kumandanı hükûmete sadık kalan Ermenileri şehri terketmiye davet ettiği halde şehri bir tek Ermeni dahi terketmediğinden barikatlara ateş açılmış ve hepsi tahrip edilmişti. Urfa isyanı iyice tetkik edilecek olursa, bilhassa bu şehrin Ermeniler tarafından en mühim bir merkez olarak seçilmiş olduğu görülür. Fakat bu işte İnbiliz, Fransız ve Rusların da büyük yardımları olmuştur. Bodrumlar vesair yerler cephane ve silâhlarla doldurulmuş, dokuz on hafta idare edecek kadar gıda maddeleri stok edilmişti. Ermeniler itilâf devletleri konsoloslarından geniş mikyasta muavenet görmüşlerdir. Amerikan misyonerleri, meselâ misyoner Leslie, bayrak ve giyim eşyası vermek suretile yardımda bulunmuştur. Muvaffakıyetlerinden emin olan Ermeniler, Osmanlı kuvvetlerine karşı harekete geçmekte tereddüt etmemişlerdir. Sonradan zehir içmek suretile intihar eden mezkûr misyoner bırakmış olduğu evrakında hare-

ketlerinden yalnız kendisinin mesul olduğunu ve Ermeni isyanına iştirâk etmiş olmayıp beraber sürüklenmiş olduğunu yazmaktadır.

* * *

ŞARKİ KARAHİSAR HAREKETİ: Trabzon ve Erzurum vilâyetlerile hemhudut olan Karahisar sancağı Sivas vilâyeti Ermeni komiteleri için ehemmiyetli bir üs rolü oynuyordu. Komiteler buralara pek çok âzalarını ruhanî ve muallim olarak gönderiyor ve isyan fikirlerini yayıyordu. Seferberlikten sonra bu propaganda arttırıldı ve Seponil namı altında bir ruhanî bütün vilâyette dolaşarak halkı silâhlı isyana teşvik ediyordu. 2 - 15 haziran 1915 te Ermeni mahallesinde silâh araştırmaları yapan polisler öldürüldü. Ayni zamanda telgraf telleri kesilmek suretile Karahisarın diğer yerlerle olan muhaberesi kesildi. Müslüman ahali bir gün ve bir gece kurşun ve bomba taarruzlarına maruz kaldıktan sonra Ermeniler reislerile birlikte, geniş mikyasta müdafaa hazırlıkları yapmış olan Karahisar kalesine çekildiler. Burada pek çok cephane ve gıda maddeleri stok edilmişti. Buradan bütün şehire ateş verildi, yalnız yüz ev kadar kurtulabildi. Bunun üzerine hariçten çağırılan kıtalar kaleyi muhasara ettiler, Ermeniler yirmi beş gün müdafaada kaldılar. Muhasaradakiler tarafından yapılan bir yarma teşebbüsü neticesinde üç yüz Ermeni kaçabildi geri kalanlar kadınlar ve çocuklarla birlikte teslim oldular. Bu isyan hareketi esnasında ikisi subay olmak üzere seksen dört asker öldürüldü; sivil ahaliden de otuz kişi ölmüş ve yirmi kişi de yaralanmıştır.

* * *

YOZGAT (BOĞAZLIYAN) HÂDİSELERİ: Takriben altmış silâhlı Ermeni, Boğazlıyan mıntakasındaki Çakmak köyüne taarruz etmiştir. Bir çok Ermeni çeteleri Ankara civarındaki Yekna ormanlarında gizlenmiş ve takriben üç yüz kişilik Ermeni çeteleri isyan hareketlerini Çolak Ali köyüne kadar getir-

miştir. Yozgadın Kumkuyu köyünden diğer üç yüz veya ziyade haydut civardaki müslüman köylerini yakmışlar ve 15 eylûl 1915 te asker, jandarma ve polis kıtalarımıza hücum etmişlerdir. Çatıkebir köyünde yüz kadar Ermeni barikatlar ve siperler yapmış ve günlerce kıtalarımızla döğüşmüştür; neticede Kızılcaova istikametinde kaçmışlardır.

Memleket dahilindeki umumî isyan üzerine ordu idaresi tehciri her yerde tatbika başlamıştır. Bunun üzerine her iki kuvvetler arasında hakikî bir dahilî harp şeklini alan şiddetli çarpışma ve döğüşler başlamıştır. Türk askerleri ve halkı Ermenilerin Türk nüfusunu ortadan kaldırmak niyetinde bulunduğuna ve Türk devletinin istiklâline son vermek için Ruslarla birleşmiş olduğuna kani idiler. Anadolunun muhtelif yerlerinde sevkıyat başlayınca bu İstanbuldaki Ermeniler arasında ve bilhassa komitelerde fevkalâde heyecanı mucip oldu. Ermeni komitelerinin idare merkezi, yani dış teşkilâtın dimağı İstanbulda bulunuyordu. Bu şehir ayni zamanda bütün askeri hareketlerin de merkezi idi. Binaenaleyh umumî karargâh evvelemirde İstanbulda bir isyan hareketi imkânını önlemek ve Boğazların müdafaasını teşkilâtlandırmak üzere emri altında olan polis müdüriyetine komite işlerile uğraşan herkesi tevkif etmek ve örfî idare mıntakası dışına götürmek emrini vermiştir. Bu emir verilir verilmez polis müdürü beni haberdar etti. Mevzuubahis şahısların bir kısmı Kafkasyalı idi; hepsi bir gecede tevkif olunarak Konyaya gönderildiler. Sonradan gönderilen tahkikat komisyonu tarafından bunların kendilerini Ankaraya divanı harbe götürmekte olan jandarmalar tarafından vurulduklarını tesbit edilmiştir. Bunun üzerine bu jandarmalar divanı harbe verilmiş ve muhtelif cezalara ve hattâ ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdir.

Vartakes Efendiye müteaddit defalar İstanbulu terketmesini tavsiye ve hattâ kendisine nakdî yardım vâdettim. Bundan ailesi dahi haberdardır. Fakat kendisi gitmedi. Sonradan İstan-

buldaki komite teşkilâtında olduğu için yerini terkedemediği anlaşıldı.

Divanı harbin kararı üzerine sürgünler Diyarbakırdan geri getirildiler. Bunlar tehcir komisyonuna dahil oldukları için sevklerine mâni olmak istedim. Fakat askerî makamlar tarafından yola çıkarılmışlardı. Yapılan tahkikattan anlaşılıyor ki, kendileri Ahmet ve Hilâl adında iki serserinin hücumuna uğramışlardır; bu sonuncular divanı harp tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.

HÜKÜMETİN İCRAATI:

Gerek resmi tahkikat dosyalarında ve gerek intihap dairelerinden geri gelen mebusların verdiği malûmattan anlaşılıyor ki, vicdansız, ahlâksız ve âdi bazı kimseler vaziyetten şahsen istifade etmek istemişler ve bu gibiler bir çok cinayetlerin işlenmesinde âmil olmuşlardır. Umumî valiler ve valiler mesuliyet korkusile hâdiseleri mümkün olduğu kadar ehemmiyetsiz göstermeğe ve kabahati kısmen Kürt ahaliye yüklemiştir. Mebusların verdiği malûmat cidden feci idi. Bir çok geceler uyku uyuyamadım. Bir taraftan sivil makamlara icap eden tedbirleri almaları için emir verdim, diğer taraftan askerî makamlardan failleri cezalandırmak ve ahaliyi korumak üzere kıtalar göndermelerini şiddetle talep ettim. Bundan başka devletin en yüksek memurlarından, temyiz mahkemesi ve devlet Şûrası âzalarından ve ceza mahkemeleri reislerinden dört tahkikat komisyonu teşkil edip Anadoluya gönderdim. Bu komisyonlar bir çok memurları azledererek mahallî divanı harplere verdiler. Tahkikat zabıtlarının bir sureti komisyonlar tarafından Babıâliye verildi; bu suret (arşiv) hazinei evrakta mahfuzdur.

Gerek tehcirler ve gerek isyan yüzünden Ermeniler çok zayiat vermiştir. Bunu itiraf etmek lâzımdır, fakat şark vilâyetle-

rindeki müslümanların da Ermeni vatandaşlarımız yüzünden aynı miktarda zayiata uğradıkları bir vâkıâdır.

Rusların Van'ı, Bitlis'i, Muş'u ve Erzurum'u işgali sırasında yapılan ve bizzat Ruslar tarafından itiraf olunan zulüm ve cinayetler o derece vahşicesine yapılmıştı ki, müslüman halk artık ikametgâhlarında kalmıya cesaret edemiyerek aç ve çıplak olarak hicrete başlamıştır. Bu suretle hicret eden müslümanlardan altı yüz bin kişi ölmüştür. Ermeni fırkacıları tarafından kendi proğramları lehine istismar edilen ve bütün mesuliyeti hükûmete yükletilmek istenen bu Ermeni meselesi izah ettiğim şekilde cereyan etmiştir.

Esas itibarile askeri bir ihtiyat tedbirinden başka bir şey olmıyan tehcir, vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır. Maksadım bu hareketlerin çirkinliğini gizlemek değildir. Sadece sırf bu hâdiselerden dolayı bütün hükûmeti ve İttihat ve Terakki komitesi idare merkezini ve bu işle hiç bir alâkası olmıyan âzalarını itham etmenin haksızlık ve keyfi hareket olduğunu söylemek istiyorum. İttihat ve terakki komitesi âzaları Ermenilere karşı yapılan harekетlerden dolayı son derece müteessirdiler ve daima bu hâdiseleri önlemek üzere hükûmet üzerinde müessir olmağa çalıştılar. Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların, Türkleri, Ermenileri ezmek hususunda teşci ettiklerini söylemek suretile Ermeni hâdiseleri dolayısiyle Almanyanın şerefine de tecavüz etmişlerdir. Hâdiseler ise tamamile aksini isbat etmektedir; zira her yeni vaka duyulur duyulmaz Alman hükûmeti bu gibi hâdiselere son verilmesini tavsiye eden notalar göndermişti. Bu hususta ki bütün vesikalar da Babıâlide bulunmaktadır.

Tarafsız bir mahkeme kurulduğu takdirde, vukubulan cinayetleri müdafaa etmiş olmaksızın bir hakikat olarak iddia edebilirim ki, hâdiselere bizzat Ermenilerin sebebiyet vermiş olduğu meydana çıkacaktır. Lepsiuse kitabında benim Kont... nun bir görüşme esnasında Almanya bizim yerimizde olsa idi

ayni şekilde hareket ederdi sözünü kullandığını söylediğimi yazıyor. O zaman Belçikalıların tehcirinin henüz başlamamış olduğunu da ilâve ediyor; böyle bir şey söylediğimi de hatırlamıyorum. Belçikalıların tehciri ile Ermenilerin tehciri arasındaki mukayesede hiç isabet yoktur. Belçika muharip bir devlettir, askerleri olduğu kadar sivil halkı da vatanlarını müdafaa etmek hakkını haizdirler. Ermenilere gelince, onlar birer Osmanlı vatandaşıdırlar. Mukayese yapmak icap ederse Silezyadaki Irlândalıları ele almak lâzımdır. Bundan başka Şarkî Prusya'da Alman ricati esnasında, Polonyalıların ordu mensuplarını öldürdüklerini ve düşman hareketlerini kolaylaştırmak maksadile isyanı körüklediklerini, keza Irlândalıların cepheye giden İngiliz askerleri üzerine ateş açtıklarını mukayeseye katmak icap eder.

Bazı faillerin divanı harpler tarafından mahkûm edilmedikleri iddiasına karşı, ihtilâl sırasında Irlândada bir çok Irlândalıları kendi elile öldürmüş olan bir İngiliz subayının İngiliz divanı harbi tarafından mecnun olduğu esbabı mucibesile serbest bırakıldığını, kezalik katil Jaucas'ın jüri tarafından beraet ettirildiğini zikretmek kifayet eder. Belki bazı Türk divanı harpleri karar verirken şahsî hislerine kapılmışlardır. Buna mukabil hükûmetin bu faillerin harpten sonra daha sıkı bir takibe maruz tutulacaklarına dair bir kararı vardır. Ben sevkleri esnasında Ermenilere yapılan muameleleri tamamile itiraf ve hâdiseleri oldukları gibi nakletmek cesaretini gösterdim. Hakikati söylemek cesaretini göstermek ve Ermenilerin müslümanlara yapmış olduğu cinayet ve zulümleri âdil bir şekilde itiraf etmek sırası şimdi hasımlarımızdadır. Bu keyfî muameleler bir çok eserlerde mevzuubahis olmuşsa da Ermenilerinkinden henüz hiç bahsedilmemiştir. Bundan iki netice çıkmaktadır. Ya İtilâf Devletleri müslümanların hıristiyanlar tarafından öldürülebileceği hususunda propagandacılara hak veriyor, yani müslümanların kanının haklı olarak aktığını kabul ediyor, yahut da fır-

kacıları tarafından siyasi menfaat temini maksadile işlenmiş olan cinayetleri haklı buluyorlar. Mütarekeden sonra da bu maksatlarını Jön Türkleri takip etmek suretile ispat etmişlerdir. Bu Jön Türkler arasında Ermenilerin tehciri aleyhine rey vermiş, hattâ Ermenilere yapılan zulüm karşısında gözyaşı dökmüş ve buna rağmen Malta'ya gönderilerek orada hapsedilmiş olan komite âzaları da vardır. Diğer taraftan, öldürülmüş olan yüz binlerce müslümanın bir kısmını kendi elile katletmiş olan ..... General ..... namı altında Ermeni murahhası olarak Londra'da ve Paris'te hürmetle karşılanmıştır. Ancak yukarıda çıkardığımız neticeler kabul edilmek şartile insanperver İngiliz ve Fransızların bu kanlı elleri nasıl sıktıklarını anlamak mümkündür.

V

Rus vesikaları (1)

Halkın Erzurum, Erzincan ve civarından çekildiği sıralarda Ermeniler tarafından müslümanlara yapılan cinayet ve fena muameleleri dostları ve silâh arkadaşlarının ağzından dinliyelim. Aşağıdaki vesikalar bu zilletler için aksinin ispatı kabil olmıyan birer delildir.

TÜRK HALKINA YAPILAN ZULÜMLER:

RUS ORDUSUNUN RİCATİ: Yarbay Twerdokhleboff'un Ermenilerin Rus ihtilâlinin başlangıcından Erzurumun Osmanlı kıtaları tarafından istirdadı tarihi olan 27 Şubat 1918 e kadar Erzurum ve havalisi Türk halkına yaptıkları muameleler hakkındaki notları.

Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlık Avrupada çoktanberi biliniyordu. Fakat bunun Umumî Harpte olduğu dereceye varacağını kimse tasavvur etmiyordu.

Ermenilerin Türklere tahammül edemedikleri harkesçe malûmdur; buna rağmen daima bir mazlûm rolü takınmış ve bilgi dereceleri ve dinleri neticesi olarak en ağır muamelelerin kurbanı olduklarına bütün dünyayı hakikaten ikna edebilmişlerdir.

---

(1) Bu resmî raporlar hükümet tarafından türkçe ve fransızça olarak neşredilmiş olan bir eserden alınmıştır. Türkçe metin elimde olmadığından fransızça metni esas ittihaz ettim.

Bütün diğer Avrupalılara nisbeten Ermenilerle en ziyade temas etmiş olan Ruslar bu halkın medeniyeti ve ahlâkı hususunda bambaşka bir kanaat edinmiştir. Bunları hasis, haris ve paraya düşkün ve başkalarının zararına yaşayan bir halk olarak tanımıştır. Rus köylüsü bu halkın ruhuna nüfuz etmişti.

Rus askerlerinin ağzından çok kere şu sözleri işittim:

«Türkler şu Ermenilerin iyice hakkından geldiler. Fakat onları lâyıkile yok edemediler; bir taneşi geri kalmıyacak şekilde yapmaları gerekirdi.»

Ermenilerin askerî değeri bundan iyi değildi; Rus kıtalarında yer almış olan Ermeniler en aşağı dereceleri işgal etmiştir. Ne kadar terzil edici olursa olsun daima cephe gerisi hizmetlerini tercih etmişlerdir. Sayısız firar ve kendini yaralama vakaları Ermeniler hakkında edinilen fikirleri takviye etmiştir.

Bizzat müşahedem neticesinde öğrendiğim hâdiseler ve ihtilâlden başlıyarak Erzurumun Türkler tarafından istirdadına kadar geçen iki ay içinde olanlar hakkında bana söylenenler bu halk aleyhine tasavvur edilen bütün kötülükleri de aşmaktadır.

1916 senesinde Erzurumun Rus kıtaları tarafından işgalinden sonra hiç bir Ermeninin şehre veya havalisine yaklaşmasına müsaade edilmemiştir. Birinci kolordu kumandanı General Katilin Erzurum şehir ve mıntakası işgal kuvvetlerinin başında bulunduğu müddetçe Ermeni unsurunu ihtiva eden hiç bir birlik oraya gönderilmemiştir. Ancak ihtilâl yüzünden bütün bu tedbirler kaldırıldıktan sonradır ki, Ermeniler Erzuruma ve havalisine saldırmış ve şehir ve havalisi köylerde evleri soymak ve sahiplerini öldürmek gibi cinayetlere başlamışlardır. Rusların işgali sırasında onların mevcudiyeti Ermenilerin cinayetlerini âlenen ika etmelerine mâni olmuştur; katil ve soygunculuklar karanlıklarda yapılmıştır. 1917 senesinde esas itibarile askerlerden teşekkül eden Erzurum ihtilâlci Ermeni komitesi halkın silâhlarını toplamak bahanesile umumi bir araştırma tertip etmiştir. Fakat bu araştırmalar hiç bir nizama tâbi olarak

İttihat ve Terakki Cemiyetinin iki mühim âzası

Hüseyin Cahit Bey

Ziya Gökalp

İlk Mebusan Meclisinin açılışında Hey'eti Vükelâ Padişahı beklerken

yapılmadığı için soygunculuk şeklini almış ve askerler tarafından bütün şiddetile devam ettirilmiştir. Soyguncular arasında en azgınları düşman önünde en korkak hareket etmiş olan Ermeni askerleri olmuştur.

ERMENİ CİNAYETLERİ:

Bir gün şehrin sokaklarından birinden atla geçerken bir Ermeni asker tarafından idare edilen ve yetmiş yaşında birer ihtiyar olan iki Türkü her hangi bir hapishaneye götürmekte olan Rus askerlerinden ibaret olan bir grupa rastladım. Ermeni asker hırs içinde idi ve telle örülmüş bir kamçıyı sallıyarak vahşi bir tavırla biçareleri sürüyordu. Beyhude yere bu askerleri biçare yetmişliklere daha insanca muamele yapmaları lüzumuna ikna etmeğe çalıştım. Güruhu idare etmekte olan Ermeni üzerime doğru geldi ve kamçısile beni tehdit ederek: «Bizleri kana boğmuş olanları müdafaa ve onlara yardım etmeğe cesaret ediyorsunuz», diye haykırdı. Etrafına başka Ermeniler de toplandı ve tabii onun tarafını tuttular; bu kimseler ve her fırsatta subayları döven ve hattâ öldüren Rus askerlerinin karşısında vaziyetim ciddileşti. Bu sırada bir subay idaresinde peyda olan muntazam bir devriye sahneyi değiştirdi. Ermeniler sıvışdı ve Rus askerleri de ihtiyarları artık tâciz etmeden götürdüler.

Cephedeki Rus askerlerinin dağılması cephede geri kalan veya Erzurumun diğer mıntakalarından gelmiş olan Ermenilerin başka milliyetlerden müteşekkil kıtalar gelinceye kadar Türk köylüsüne gayri insanî muamelelerde bulunması tehlikesini doğurdu. Ermeni ileri gelenleri bu gibi şeylerin vukubulmıyacağını katî surette temin ediyorlardı; Türklerle Ermenilerin tam bir anlaşma elde etmeleri için çalışacaklarını iddia ediyor ve bunun için icap eden adımları attıktan sonra neticeden emin görünüyorlardı.

Hakikaten hâdiseler başlangıçta bu vâadleri teyit eder mahiyette idi: Meselâ Rus askerleri tarafından kışla haline getirilmiş olan camiler boşaltıldı, temizlendi ve yeniden askerler için mesken olarak kullanılmadı. Türklerden ve Ermenilerden mürekkep milisler teşkil olundu; bizzat Ermeniler Türklere karşı barbarca hareketlerde bulunacak olanları mahkûm etmek üzere harp divanlarının kurulacağını ilân ediyorlardı. Bütün bu manevraların hile ve desiseden ibaret olduğu sonradan meydana çıktı. Milis teşkilâtına girmiş olan Türkler, geceleri devriyeye çıkanların ekseriya geri gelmediklerini ve âkıbetleri hakkında da hiç bir şey öğrenilmediğini görünce işin farkına vardılar. Tarlalarda çalıştırmıya götürülen Türkler de kezalik yok oluyorlardı. Diğer taraftan nihayet kurulmuş olan divanı harp âzaları, bizzat idama mahkûm edilmek korkusile hiç bir ceza veremiyorlardı. Yağmalar ve katiller bir misli arttı: İkincikânun ve şubat arasında Erzurumun en asil sâkinlerinden biri olan Hacı Bekir Efendi kendi evinde öldürüldü. Bunun üzerine General Odişelice kıtaların kumandanına katilin üç gün içinde bulduruması emrini verdi; fakat bütün araştırmalar neticesiz kaldı.

Ermeni kıtalarının âmirleri kıtalara hâkim olan sonsuz intizamsızlıklar yüzünden başkumandan tarafından cezalandırıldılar. Başkumandan Ermeni ileri gelenlerine müracaat ederek çeteler tarafından yapılan vahşetleri ve keza tarlalarda çalışmıya gönderilen Türklerin yarısının dönmediğini yüzlerine vurdu ve Ermeniler işgal altında bulunan mıntakalarda hâkimiyeti elde etmek istedikleri takdirde buna lâyık olmaları lâzım geldiğini de bildirdi; yapılan zulümlerin Ermenilerin namını kirlettiğini de ilâve etti. Kendilerine harbin henüz bitmemiş ve sulh kongresinin de bu mıntakaları Ermenilere henüz bırakmamış olduğunu, bu itibarla bunu hak edebilmeleri için kanunlara hürmet eden ve hürriyete lâyık olan bir millet olduklarını şimdiden isbat etmeleri icap ettiğini söyledi.

Ermeni teşekküllerin kumandanları çok ufak bir ekalli-

yet teşkil eden Ermeniler tarafından yapılan cinayetlerin bütün milletin şerefine halel getirmiyeceğini ve mâkul Ermenilerin, Türklerin geçmişteki müstebit idaresine karşı intikam hissile yapılan bu muamelelere mâni olmak için mümkün olan her şeyi yapacakları cevabını verdiler; fazla olarak pek yakında âdilâne bir şekilde tatbik edilmek üzere ciddî tedbirler hazırladıklarını da ilâve ettiler. Tekrar ve tekrar edilen bu teminatlardan az sonra Erzincandaki Türklerin öldürüldüğü haberini aldık. Çeteler tarafından değil, fakat şehrin doktoru ve ordu müteahhitleri tarafından tertip olunan bu katliâmın izah edeceğim teferruatını bizzat başkumandan Odişelice'nin ağzından işittim. Bu Ermenilerin isimlerini katî olarak bilmediğim için burada zikredemiyeceğim:

Silâhsız vesair her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum olan sekiz yüz Türk öldürülmüştü. Ermeniler büyük kuyular kazmış ve oraya götürülen zavallı Türkleri hayvanlar gibi boğduktan sonra üstüste içine atmışlardır. Bu idam ameliyelerini idare etmekte olan bir Ermeni betbaht kurbanlarını sayarak: «Yalnız yetmişe mi vardık, o halde daha on kişi için yer var, haydi bakalım!» diye bağırmıştır. Bunu müteakip boşluğu doldurmak üzere on biçare daha öldürülmüş ve üstü toprakla örtülmüştür. Müteahhidin kendisi eğlenmek maksadile seksen biçareyi bir eve kapamış ve evden çıkanları birer birer kafalarına vurmak suretile bizzat öldürmüştür. Ermeni katliâmından sonra, son derece iyi silâhlı olan Ermeniler Erzuruma doğru çekilmeğe başlamışlardır. Çekilmekte olan kıtaları Kürtlerin hücumuna karşı korumak üzere onları bir kaç top ile takip etmekte olan bir Rus subayı bir gün bir kaç Ermeni kıtasını muharebe hattına sokmak istemiştir. Bunlar doğru bir şekilde döviişmek istemiyerek, kendilerinden kurtulmuş olmak maksadile Rus subaylarının oturduğu eve ateş vermişlerdir. Subaylar büyük güçlükle ölümden kurtulmuş fakat bütün varlıklarını yangında kaybetmişlerdir.

ERMENİ ÇETELERİNİN ZULÜMLERİ.

Erzincandan Erzuruma çekilmekte olan Ermeni çeteleri yolları üstündeki bütün müslüman köylerini ve sâkinlerini yok etmişlerdir.

Rus ordusunun Erzuruma ricati sırasında topçu cephanesini taşıtmak üzere Kürtlerden ve hiç birinde silâh bulunmıyan bu civar sivil halkından arabacılar seçilmiştir. Erzurum yakınlarında Ermeniler Rus subaylarının istirahat etmek üzere çekilmiş olmalarından istifade ederek arabacıları öldürmeğe başlamışlardır. Biçarelerin feryatları üzerine koşuşan Rus subayları müdahale etmemeleri için silâhla tehdit edilmiş ve ayni âkıbete uğramak tehlikesine maruz kalmışlardır. Katliâm en vahşi bir şekilde cereyan etmiştir.

Topçu teğmeni Medivani, Erzurumda Rus topçu subayları kulübünde aşağıdaki sahneye şahit olduğunu bildirmiştir: Bir Ermeni, Kürt arabacılarından birine vurmuş, elinde tuttuğu değneği ölüm halinde arkaüstü düşen arabacının ağzına sokmak istemişse de, diğeri can havlile dişlerini sıkmış olduğundan bu korkunç teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine öfkesinden esasen ölüm halinde bulunan biçareyi vücuduna indirdiği tekmelerle öldürmüştür.

Bizzat Odişelice İlice köyünden kaçamamış olan bütün Türklerin katledildiklerini ve başları kör satırlarla koparılmış olan sayısız çocuk cesedi gördüğünü bana söyledi.

28 Şubatta yani katliâmdan üç hafta sonra İliceden dönen yarbay Griasnoff bana şunları anlatmıştır: Köye giden yollarda uzuvları hurdahaş olmuş cesetlere rastlamıştır; yoldan geçen her Ermeni bir de küfür savurarak bunlara tükürmekte imiş.

Camiin 10 - 15 Saşen (10 metre = 4.69 saşen) büyüklüğündeki avlısı takriben bir buçuk metre yüksekliğinde cesetle örtülü idi. Bunlar arasında her yaşta kadın, erkek, çocuk ve ihtiyar bulunuyordu. Kadınların vücutlarında ırza geçme alâmet-

leri gözüküyordu; kadın ve genç kızların tenasül âletlerine fişekler sokulmuştu. Yarbay Griasnoff, Ermeni kıtalarında telefoncu olarak çalışan bir kaç genç Ermeni kızını camiin avlusuna çağırarak, vatandaşlarının yaptığı vahşeti göstermiş ve kapalı bir tekdir mahiyetinde olmak üzere bununla iftihar edebileceklerini söylemiştir. Fakat bu manzara karşısında dehşet içinde kalacakları yerde sevinçten güldüklerini görünce, Griasnoff'u nefretle karışık bir hayret kaplamıştır. Heyecana kapılarak onlara küfretmiş ve Ermenilerin kadınları da dahil, en alçak ve barbar bir millet olduğunu söylemiştir; bizzat bir subayın bile saçlarını dimdik yapan böyle bir manzara karşısında tahsil ve terbiye görmüş genç kızların sevinçten çılgın bir hale gelmeleri bunların irsî vahşetlerine inkâr edilmez bir delil olduğunu ilâve etmiştir. Bu sözler üzerine kızlar müteessir görünmeğe çalışmışlardır; gülüşlerinin asabiyetten ileri geldiğini iddia etmişlerse de karşılarındakini ruhan kana ne kadar susamış oldukları hususunda aldatamamışlardır.

Alaca mıntaka kumandanının müteahhidi olan bir Ermeni 27 şubatta bu köyde yapılan gayri insanî muameleler hakkında şunları anlatmıştır: Ermeniler bir Türk kadınını kalbini çıkardıktan sonra bir duvara baş aşağı çakmışlardır.

BÜYÜK KATLİÂM:

Büyük Erzurum katliâmı 7 şubatta başlamıştır. Ermeni topçuları sokaklarda 270 kişi yakalamış, bütün elbiselerini soyduktan sonra hepsini bir hamama götürmüş ve burada en haris hislerini tatmin etmişlerdir. Fevkalbeşer gayretlerim neticesinde bu biçarelerden hayatta kalmış olan yüz kişi kurtarılabilmiştir. Diğerleri ise sözde askerler tarafından «kurtarılmıştır»!

Bu alçakça hareketleri tertip eden topçulara katılmış olan Karagedoff ismindeki bir Ermeni piyade çavuşudur. Ayni gün sokaklarda da birçok Türk öldürülmüştür. 12 Şubatta Ermeniler

Erzurum istasyonunda masum ve silâhsız on kişiyi öldürmüş ve onları müdafaa etmek isteyen Rus subaylarını ölümle tehdit etmişlerdir.

Bu sıralarda haklı bir sebep olmaksızın bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeniyi hapsetmiştim; başkumandan onun divanı harbe verilmesini emretmişti. Eski kanun mucibince cinayet işliyenlerin idam edilmesi icap ediyordu. Ermeni subaylardan biri kendisine asılacağını söylediği zaman katil hiddetle yerinden fırlıyarak hayretler içinde: «Hiç bir Ermeninin bir Türk için öldürüldüğü görülmüş müdür?» diye bağırdığı görülmüştür. Ermeniler, Erzurumda Türk pazarını kül etmişlerdir. 16 şubatta topçu alayının bulunduğu mıntakada Tepeköyün kadın, erkek ve çocuklardan ibaret halkının yok edildiğini öğrendim. Ayni gün, Erzurumdaki intizamı iade etmek üzere Kafkasya hükûmeti tarafından gönderilmiş olan Andranik Erzuruma geldiği zaman kendisine bu katliâmdan bahis ve failleri cezalandırmasını rica ettim; ricalarımın neticesini hiç bir zaman öğrenemedim.

Andranik topçu subayları kulübünde intizamın yeniden iade edileceğini vâdetti. Fakat intizamın iadesi maksadile Kafkasya hükûmeti tarafından gönderilmiş olan Doktor Sovrieff ve Andranik'e rağmen bu vaadler tatbik mevkiine konmadı. Sadece şehirdeki hareketler bir derece azaldı. Bütün nüfusu öldürülmüş köylerde ise bittabi sükûnet hüküm sürüyordu. Türkler tarafından yapılan askerî harekâtın İlicaya yaklaşmakta olduğu haberi yayılınca Erzurumda Türklerin tevkifi yeniden başladı. Bu tevkifler bilhassa 25 ve 26 şubatta arttırıldı. 26 şubatı 27 ye bağlıyan gecede Rus subaylarını aldatmış olan Ermeniler, yeni bir katliâma sebebiyet verdiler. Fakat yetişen Türk askerlerinden korkarak kaçtılar. Bu katliâm, tesadüfî değildi; tamamile tertip edilmişti. O zamana kadar tevkif edilmiş Türkler toplattırılarak bir bir öldürüldüler. Ermeniler bu gece işlenen katillerin sayısının üç bini bulduğunu iftiharla anlatıyorlardı. Şehrin müdafaasına memur Ermeniler o kadar azdı ki.

bin beş yüz kişiden ibaret olan ve yalnız iki topu bulunan Türk kuvveti karşısında kaçmağa mecbur oldular. Buna rağmen o gece alçakça işlenen cinayetlerin sayısı pek çoktu.

Ermenilerin münevver sınıfı bu katliâma hakikaten mâni olabilecek vaziyette olduğundan vahşete çetelerden ziyade bu sınıfın iştirâk etmiş olduğu ve her halde asıl mesul olanların bunlar olduğu neticesine varmak icap ediyor. Aşağı sınıf reislerinin emirlerine karşı son derece itaatkârdır. Yalnız Rus subayları bulunan alayım, Ermeni askerlerden mürekkepti; bunlara karşı hiç bir cebir vasıtasına malik olmadığımız halde bütün emirlerimizi ifa ediyorlardı; âlenen soygunculuğa iştirâk etmeğe hiç bir zaman cesaret etmemişlerdir. Katliâm gecesinde alayın bir kaç takımı bulunan kışlada bir tek Rus subayı nöbetçi bulunmasına ve kırk Kürt seyisinin etrafında yüzlerce Ermeni olmasına rağmen bir Kürt dahi öldürülmemiştir.

Bütün Ermeni seçkinlerinin istisnasız olarak bu korkunç zulümlere iştirâk etmiş olduğunu tabiîdir ki, iddia etmek istemiyorum; bu cinayetleri bütün kuvvetlerile tel'in eden Ermeniler gördüğüm gibi, bunlara yalnız sözle değil, fiilen mümanaat edenlere de rastladım. Fakat şunu da söylemeliyim ki, bunlar ancak pek ufak bir ekseriyeti teşkil ediyor ve hemşehrileri tarafından kara listeye geçirilmiş bulunuyorlardı; bunlar, halkın idealine karşı gelmekle itham ediliyorlardı. Yine diğer bazıları zahiren bu vahşete karşı hasım gibi gözüküyor, fakat gizliden gizliye ,bunlara iştirâkten çekinmiyorlardı.

Tekdir ve ithamlar karşısında bazı Ermeniler sükûtlarını muhafaza ediyor, çoğunun ise şu cevap ağzında daima hazır bulunuyordu: «Siz Russunuz ve Ermeni milletinin idealini anlıyamazsınız.» Bazan da kendilerini şu suretle müdafaa ediyorlardı: «Türkler, Ermeniler hususunda başka türlü mü hareket ediyorlar? Bizim yaptığımız intikamdan başka bir şey değildir.»

Yukarıda anlatılan hâdiseler, Ermeni milletinin ve mü-

nevver· zümresinin kana susamış idealini açık olarak göstermektedir. Bu şayanı tecssüf hâdiseleri vukubulmamış hale sokmak hiç bir kimsenin, hiç bir insanın kudretinde değildir. Ermeniler rüzgâr ektiler, fakat fırtına biçeceklerini unuttular.

Erzurum, 16 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu mevkileri muvakkat kumandanı ve topçu ikinci alayı kumandanı:
Yarbay Twerdokhleboff

* * *

Erzurumda İkinci Rus Müstahkem Mevki Alayının Resmî Harp Gazetesi (1)

Rus kafkasya ordusu 1917 ikincikânunu ortalarına doğru ne başkumandanlıktan ve ne de ordu kumandanlığından emir almaksızın o zamana kadar işgal etmekte olduğu yerleri boşaltarak, geri çekilmiştir. Müstahkem mevki topçu alayı bu ricatte orduya iltihak etmiştir. Yalnız Deveboynu'nda işgal edilmiş olan yerlerdeki kıtalardan ve Erzurum müstahkem mevkii topçu alayından kırk subay, sırf vazife hissile, askerler tarafından terkedilmiş olan toplarının başlarında kalmıştır. Terkedilen yerlerde nakil vasıtasızlığı yüzünden taşınamayıp oralarda bırakılan dört yüzden fazla top mevcuttu. Vazife hissi ve şerefle hareket eden subaylar, başkumandanlıktan, topları terketmelerine imkân verecek bir emir veya müdafaaya devam edebilmeleri için takviye kuvvetleri gönderileceğine dair bir haber bekliyorlardı. Birinci alay subaylarından ikinci topçu alayının nüvesi teşkil edilmiştir.

Ordunun ricati neticesinde Erzurumda «Ermeni Askeri Birliği» adını alan bir Ermeni ihtilâlci komitesi teşekkül etmiştir. Ayni zamanda ordu kumandanlığı müstahkem mevki

(1) Bu vesikaların aslı Babıâli arşivindedir.

ikinci topçu alayına dört yüz acemi Ermeni göndermişse de, bunların ekserisi kaçmış, geri kalanlar da ancak mevkilerdeki bataryaların muhafazasını üzerlerine alabilmişlerdir.

Ordunun ricatinden az evvel ve Rusya ile Trans Kafkasya arasındaki muvasalanın kesildiği sırada, Tiflis'te «Trans Kafkasya komiserliği» adı altında muvakkat bir hükûmt teşekkül etmiştir. Bu hükûmet, müstakil bir Trans Kafkasya hükûmeti olmadığını, Trans Kafkasyanın Rusyanın bir mütemmim cüzü bulunduğunu, sadece intizam iade edilinciye kadar merkezi idareyi temsil edeceğini ilân etmiştir.

Komiserlik, 18 ikincikânun 1917 de dağılmış olan ordu yerine Ruslar, Gürcüler ve müslümanlar ve kezalik Çerkesler, Osse-tin'ler, Aissor'lar gibi daha küçük milletlerin de iştirâki ile milliyet esasına dayanarak ve üç kolordudan terekküp etmek üzere yeni bir ordu kuracağını ilân etti. Erzurum ve Deveboynu müstahkem mevkilerindeki topçular ayni şekilde, yani bütün milliyetlerin askerlerinden teşkil ve Ermenilerden ibaret olup Rus subayları tarafından kumanda edilmekte olan kıtalar hakkında bir karar verilmesine intizar olundu. Nüvesi ve kumandası Rus olan bu kıtalara Ermeni kıtası gözile bakılmıyacağı tabiî idi. Fazla olarak daima Rus kıtalarının adını taşımakta olan ve fiilen Rus ordusuna hizmet edip maaşlarını Rus hazinesinden alan subaylar tarafından idare olunan bu teşkillerin, Ermeni teşkili sayılacağına dair hiç bir emir de almamıştık. Orduda bir Ermeni kilisesinin bulunmayışı ve yalnız Rus papazları tarafından idare olunan bir kilisenin mevcudiyeti bu kıtaların Rus karakterine başka bir delildir.

Rusların hemen hemen iki aydanberi devam eden ricati sırasında askerler arasında intizam iade edilemedi; bunlar firar, yağma, subaylarını tehdit ediyor ve mütemadiyen ihtilâl halinde bulunuyordu.

Bulgaristanlı bir Ermeni olduğu anlaşılan Albay Torkum Erzurum mevki kumandanlığına tayin edildi.

VAHŞETLERİN ARKASI KESİLMİYOR:

1918 senesinin ikincikânun ayının ortalarına doğru piyade kıtalarına mensup bazı Ermeniler Erzurum eşrafından bir müslümanı kendi evinde öldürerek, evini yağma etmişlerdir. Başkumandan Odişelice bütün kıtaların kumandanlarını toplıyarak bu feci cinayetin failinin nihayet üç gün içinde bulunmasını emretti. Bundan sonra Ermeni subaylara dönerek, her şeyden evvel Ermeni ırkının şerefinin mevzuubahis olduğunu ve haydutların bulunması için icap eden silâhlı yardımı esirgemiyerek, dünya efkârı umumiyesi karşısında kendilerini haklı göstermelerini söyledi ve şunu ilâve etti: «Eğer Ermenilerin ika ettikleri mezalime son verilmezse, Ermeniler tarafından tehdit edilmekte olan can ve mallarını korumak üzere müslüman ahaliye silâh dağıtmak mecburiyetinde kalacağım.» Bu ithamlara Albay Torkum cevap verdi ve muğber olarak bir kaç kişi tarafından yapılan cinayetlerin bütün halka yükletilmesinin haksız olacağını bildirdi. Kıta kumandanları da söze karışarak başkumandana, ceza kanununun tatbiki suretile bütün katilleri idama mahkûm edecek olan bir divanı harp teşkilini teklif ettiler. Bunun üzerine Odişelice bu hususlaki lüzumlu emirleri vermiş olduğunu söyledi.

Albay Torkum, yanılmıyorsak, 25 ikincikânunda müstahkem mevkideki kıtaları teftiş etmiş, 21 pâre topu attırmış ve bu gösteri ile halka ordunun kuvvetini anlatmak istemiştir. Bu teftiş esnasında Albay Torkum, ermenice bir nutuk vermiştir. Generaal Odişelice'ye hitap ederek Ermenistanın istiklâlini ilân etmiş ve kendisinin müstakil devletin şefi olarak hâkimiyeti icraya başladığını beyan etmiştir.

Başkumandan, bu tuhaf beyanı öğrenir öğrenmez onun müellifi olan yeni devlet şefi Torkum'u derhal Erzurumdan uzaklaştırmıştır.

Bu tedbir Rus hükûmetinin her ne bahasına olursa olsun

bir Ermeni devleti teşkiline mâni olmak istediğini açık bir şekilde göstermiştir.

Genel kurmayın müteaddit kereler Ermenilere Erzurum veya diğer depolardan kendilerine dağıtılmış olan silâh, cephane vesair askeri malzemenin muvakkat olarak ve bu havalide başka Rus kıtalarının bulunmaması yüzünden verilmiş olduğunu hatırlattığını öğrendim. Bu suretle Ermeniler ilk talepte geri verilmesi lâzım gelen bu eşyanın muhafızlarından başka bir şey değildi.

Bu sıralarda Ermeniler, tasavvur edilemiyecek bir vahşetle Erzincan havalisindeki, silâh vesair müdafaa vasıtalarından mahrum zavallı Türkleri öldürmüş ve zulümlerini tamamladıktan sonra Türk kıtaları yaklaştığı haberi üzerine Erzurum istikametinde kaçmışlardır.

Başkumandanlıktan alınan ve sonradan cinayetlerin ika olunduğu yerde hazır bulunan Rus subaylarının şahadeti ile de teeyyüt eden haberlere göre Ermeniler, Erzincandan sekiz yüzden fazla Türkü öldürmüş ve bu esnada yalnız meşru müdafaa neticesi olarak bir Ermeni kaybetmişlerdir. Diğer taraftan Ermeniler Erzurum civarındaki İlicenin zavallı müslüman halkını kadın ve çocuk ayırt etmeden yok etmişlerdir.

7 şubatta şu hâdise nazarı dikkatimi celbetmiştir: Şehirdeki Ermeni milis ve askerlerin bir kaç yüz müslümanı meçhul bir yere doğru götürmekte olduklarını tesbit ettim. Bu tedbirin sebebini sorunca, bu işçilerin tren hattındaki karı küreklemek üzere toplattırılmış oldukları cevabını aldım. Yalan olduğu ileride vereceğim izahatla sabit olacak olan bu cevapla iktifa ettim. Saat üçe doğru alayımın subaylarından biri olan Teğmen Lipski, bana telefon ederek bir kaç Ermeni askerin sokakta beş Türkü durdurduklarını, sonra kışla meydanının bir köşesine dikerek merhametsizce dövüp nihayet öldürdüklerini bildirdi. Rus subayının bu betbahtlar lehine vaki müdahalesinin tehditlerle karşılanmış ve bu sahnenin diğer bir şahidi olan bir Erme-

ni subayının, haydutların tarafını iltizam ederek Lipski'yi müdahaleden menetmiş olduğunu ilâve etti. Bu haber üzerine refakatimde diğer üç Rus subayı olduğu halde acele olarak cinayet mahalline gittim. Yolda bana telefon etmiş olan subaya, Erzurum belediye reisi Stavroski refakatinde rastladım; her ikisi de Ermeniler tarafından tevkif edilmiş olan bir Türk dostlarını aramağa gidiyorlardı. Lipski'den askerlerin kışlaya girilmesine silâhla mâni olduklarını öğrendim. Yoluma devam ederek kışla yakınlarında kışladan çıkan ve dehşet içinde kaçan on iki müslüman farkettim. Birini durdurdum. Fakat dilini bilmediğim için kendisile anlaşmama imkân olmadı. Nihayet müşkülâtsız olarak kışlaya girebildim. Derhal sokakta tevkif edilen müslümanların nerede olduklarını sordum. Askerler, şehirden hiç bir kimsenin kışlada olmadığını temin ettiler. Bizzat kışlanın bütün köşe bucağını teftiş ettim ve nihayet hamamda en büyük fecaatin kurbanı olan yetmiş müslüman buldum. Derhal açtırdığım tahkikat neticesinde bu cinayetin müşevviki olarak altı Ermeniyi tevkif ettirdim. Tahkikat neticesinde hüviyetini tesbit edemediğim bir Ermeninin kışlaya komşu olan evlerden birinin damında olan bir müslümanı tüfekle öldürdüğünü öğrendim. Bu alçakça suikasdin kurbanlarını tabiî olarak derhal serbest bıraktım.

Bu tahkikata mahsus evrakı ve benim resmi kâğıtlarımla kurtarabildiğim müslümanların bir listesi 27 şubatta Erzurumun Osmanlı kıtaları tarafından istirdadı sırasında kayboldu. Fakat bu hâdiseler bugün bile beni her görüşlerinde bana karşı olan şükranlarını bildiren Türklerin isticvabı neticesinde yeniden tevsik olunabilir. Diğer taraftan Erzurum belediye reisi bay Stavroski, kâtibi bulunan ve yukarıda zikrettiğim liste ve zabıtnameyi tanzim etmiş olan Bay Ali Pepeoff bütün bunları teyit edecek mevkidedir.

Topçu alayına verilmiş olan subay namzedi Ermeni Karagedoff'un bütün bu fecaatlerin müşevviki olduğu, Türk evle-

rinde yapılan cebrî araştırmalar neticesinde bu gibi cinayetlerde artık tecrübe sahibi olan Ermeni askerlerin yardımile mobilye vesair eşyayı ele geçirdiği tahkikat neticesinde meydana çıkmıştır. Karagedoff da diğer Ermeni askerlerle birlikte hapsedilmiştir. Ayni gece başkumandana bu mıntakaların komiseri Selatoff ve muavini Stavroski'nin huzurunda bütün bu hâdiseler bildirilmiştir. Ermeniler ayni gün bir kaç Türk daha öldürmüş ve Türk pazarını kül etmişlerdir. Erzurum ve havalisinde bu günlerde münferit katillerin vukubulduğu da umumî olarak öğrenilmiştir. Tafta civarında bir Türkü öldürmüş olan bir Ermeniyi bizzat tevkif ederek mevki kumandanına teslim ettim. Tarlalarda çalışmak üzere götürülen Türklerin çoğunun dönmedikleri ve izlerinin kaybolduğu şehirde söyleniyordu. Şehir idaresi başkumandanı bu kayıplardan haberdar etti. Yüksek topçu subayları arasında yapılan bir toplantı neticesinde hazırlanan bir raporu başkumandana vererek mevcudiyetimiz hiç bir fayda temin etmediği için Erzurum müstahkem mevkiini derhal terketmemiz için izin istedik. Ermeni fecaatini önlemek hususundaki imkânsızlık yüzünden orada bulunmamız namımızı kirletecekti. Odişelice bize Osmanlı ordusu kumandanı Vehip Paşanın kıtalarının Erzincanı işgal etmek ve Rus kıtalarile irtibat tesis edilinceye kadar yürüyüşlerine devam etmek hususunda emir aldıklarını bildiren bir telgrafını gösterdi. Vehip Paşa, bu mıntakalarda Ermenilerin Türk halkına karşı işledikleri mezalimin önüne geçmek için bunun yegâne çare olduğunu söylüyordu.

Bu hâdiseler neticesinde Trans Kafkasya komiseri, Osmanlı hükûmetine sulh teklif etti. Cevaben alınan radyo telgrafta Osmanlı ordusu kumandanı bu teklifi kabul ettiğini bildiriyor ve usule riayet etmiş olmak için Trans Kafkasya komiserinin teklifini hükûmetine de bildirmiş olduğunu ilâve ediyordu. Tarafımızdan yapılan teşebbüs neticesinde General Odişelice Trans Kafkasya komiserler reisi Gegeçkuri ve başkumandan General Lebedinski ile telgrafla temasa geçti.

Gelen cevapta, Ermeni mezaliminin kati bir şekilde durdurulmasını talep eden bir ültimatom Ermeni milli meclisine verilmiş olduğu ve meclisin de Doktor Savrieff ile Andranik'i Erzurumdaki şayanı teessüf hâdiselere son vermek üzere murahhas sıfatile bu şehre göndermiş olduğu bildiriliyordu. Subayların taleplerine gelince komiserler meclisi, Osmanlı hükûmetinin sulh teklifine karşı vereceği cevap gelinceye kadar subayların yerlerini terketmemelerini rica etti. Meclis yapmış oldukları bütün bu hizmetlerden dolayı subaylara teşekkür ettikten sonra Rusyanın yeni bir tehlikeye maruz bulunduğunu ve subayların son dakikaya kadar mevkilerini muhafaza edeceklerinden emin olduğunu bildiriyordu.

Diğe taraftan ordu kumandanı bir günlük emir neşrederek subaylara yerlerini terketmemelerini tavsiye etmiş ve bunların Ermeni cinayetleri yüzünden şerefsiz bir mevkie düşmelerini veya hiç bir sebep olmaksızın hayatlarını fedaya maruz kalmalarını istemediğini ve bu itibarla bu gibi haksızlıkların vukuuna mâni olmak için bütün kuvvetini sarfedeceğini ilâve etmiştir. Bu şartlar altında sırf Rusyanın menfaatlerini müdafaa etmek üzere ve munhasıran Rus başkumandanının emrine tâbi olmak şartile Erzurumda kaldık. Bu sırada Osmanlı hükûmetinin Trans Kafkasya komiserliğinin teklifine müsait cevap vermiş olduğunu ve sulh için ilk görüşmelerin 17 şubatta Trabzonda başlıyacağını işittik. Ordu kumandanı, şifahen bütün subaylara Osmanlı kıtalarile Erzurumda ve civarda dövüşmek niyetinde olmadığını, sulh yapılıncıya kadar Erzurumda kalmamızı ve muahede hükümlerine göre silâhların ve diğer askeri malzemenin ya Rusyaya taşınacağını veyahut da toptan Osmanlı hükûmetine teslim edileceğini bildirdi. Osmanlı kıtalarının Erzurumu, sulh imzalanmadan önce istirdada teşebbüs etmeleri halinde toplar tahrip edilecek ve kıtalar subaylarile birlikte Rusyaya çekileceklerdi. Bütün bu ihtimaller için kati emirler bize en geç yedi gün evvel bildirilecekti.

Subayların Erzurumda ikametleri hakkında bir karar verilinceye kadar Kürtlere karşı müdafaa etmek zarureti âşikârdı: çünkü sulh müzakereleri esnasında Osmanlı hükûmeti Kürtlerin hiç bir emir tanmadıkları ve tamamen müstakil hareket ettiklerini resmen beyan etmişti. Bu itibarla ordu kumandanı daha ikincikânun sonunda gayeleri gıda maddeleri depolarını yağma etmek olan Kürtlerin hücumlarını tardedebilmek üzere Erzurum - Erzincan hattına kâfi miktarda top gönderilmesine karar vermişti. Bu suretle her stratejik noktaya iki top ve bir subay gönderilmiştir. Ermeni kıtalarının Erzincan ve Erzurumdan ricati esnasında bu toplar da geri getirilmiştir. 10 şubatta ayni maksatla Trabzon, Surp Nişan yolu üzerinde bulunan Büyük Kiremitli mevkilerine ve şehrin stratejik diğer bir iki noktasına ikişer top yerleştirilmiştir. Palandöğen taraflarından muhtemel bir Kürt taarruzuna karşı da Kars ve Harput limanları arasına da toplar yerleştirilecekti. Munhasıran muhtemel Kürt taarruzlarına karşı yerleştirilmiş olan ve takımlarile birlikte bu hizmeti yapmağa muktedir olan toplar, topçusu bulunan ve ateş açmak suretile bunları bir iki dakika içinde mahvedebilecek olan muntazam bir orduya karşı hiç bir şey ifade edemezdi. Şubat ortalarına doğru uzak mevkilerde bulunan topların mekanizmaları ve kamaları toplatturılarak merkez deposuna teslim edilmiş ve sıra yakınlarda bulunan toplara gelmişti. Palandöğen'de bulunan toplar için de ayni emir verilmiş, fakat henüz icra edilmemişti. Yalnız Kürt taarruzlarının def ve yazdan önce hareket edemiyecek vaziyette sanılan Osmanlı kıtalarının bu kadar çabuk ilerliyecekleri beklenmiyordu. 12 şubatta dişlerine kadar silâhlı Ermeni haydutları istasyon civarında alenen on, on iki Türkü öldürmüşlerdir. Bu cüretkârane cinayetten hiddetlenen iki Rus subayı onları kurtarmağa teşebbüs etmiş, fakat bizzat silâhla tehdit edildikleri için biçareleri kendi talihlerine bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ordu kumandanı, 13 şubatta örfî idare ilân ve bir divanı harp teşkil et-

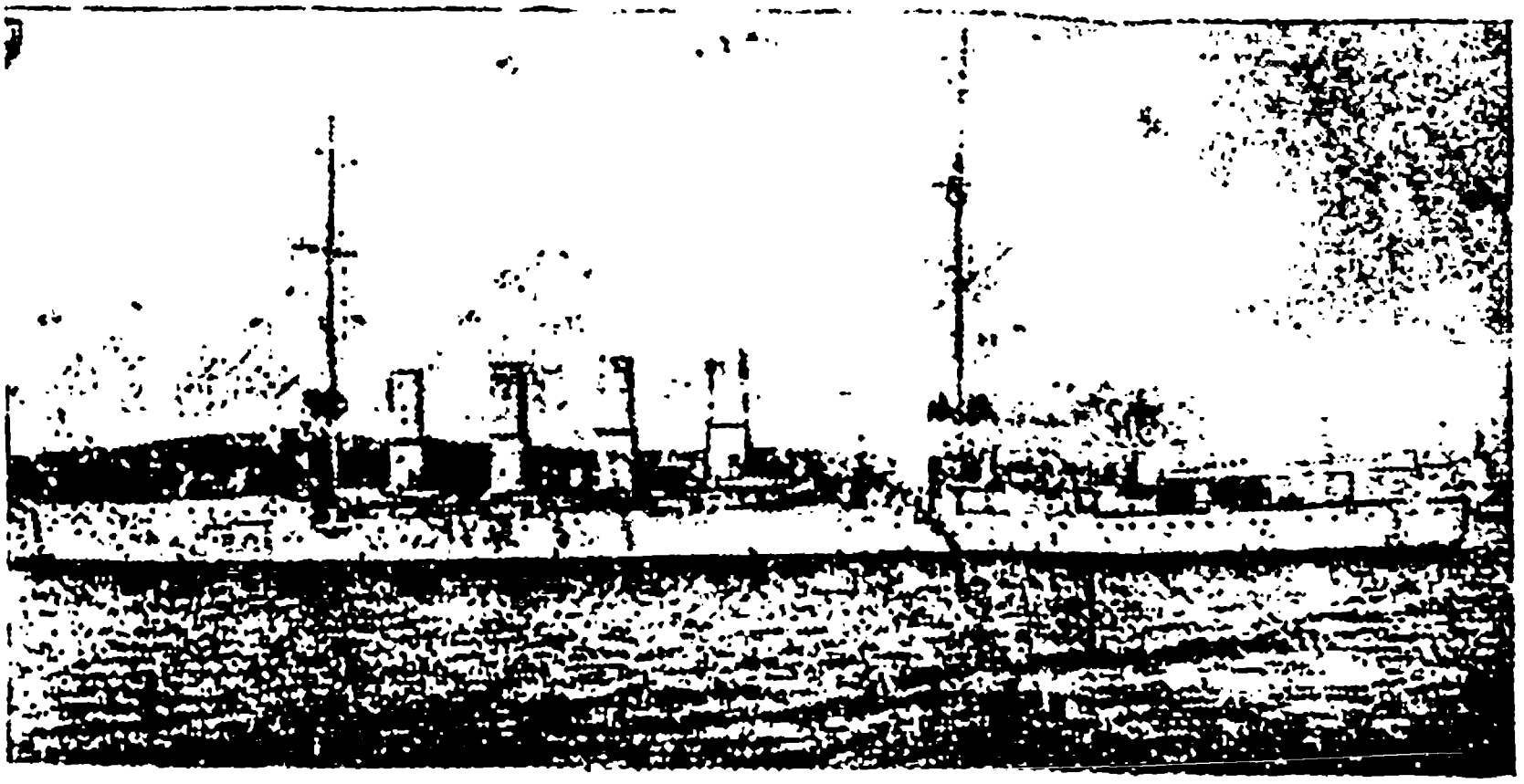
miş ve eski kanuna tevfikan ölüm cezasının tatbikını emretmiştir.

Albay Morel, Erzurum müstahkem mevki kumandanlığına ve bir Ermeni de divanı harp reisliğine tayin edilmişlerdir. Ayni günde başkumandan ile General Gerassimoff, Erzurumu terkettiler. Topçu için geri çekilmiye mecbur olması halinde bir toplama yeri bulmak istiyorlardı. Ben Erzurumda kalarak müstahkem mevkiin topçu kumandasını üzerime aldım. Albay Morel'in erkânıharbiyesi Rus subaylarından mürekkepti ve alay kurmay başkanı da kurmay yüzbaşı Schnauer idi.

Ordu kumandanının hareketinden sonra Albay Morel'in hareketi tamamile değişti. Erzurumun son dakikaya kadar müdafaa edilmesi icap ettiğini subaylarla halktan sıhhatte olanların şehirden çıkmalarına müsaade etmiyeceğini bildirdi. Divanı harbe bazı subayların Erzurumu terketmek hususundaki arzularını bildirdiğim zaman mahkeme âzasından bir Ermeni olan Soklaumian yüzüme karşı bağırarak şehri terketmiye niyetlenlerin hepsini bizzat idam edeceğini ve yalnız kendisi tarafından verilen seyahat müsaadesini havi olmaksızın kaçmağa teşebbüs edenleri divanı harbe sevkedeceğini söyledi. O zaman kurtulması gayet güç olan bir kapanda tutulmuş olduğumuzu ve örfî idare ile divanı harbin Ermeni çetelerine karşı değil, fakat Rus subaylarına karşı tatbik edileceğini anladım.

Mezalim şehirde eskisi gibi hüküm sürmeğe başladı. Silâh ve müdafaadan mahrum zavallı Türk nüfusu eskisi gibi Ermenilerin hücumlarına maruz kalarak yalnız Rus subaylarında bir iltica gâh buluyorlardı. Bunlar ise, kendilerine ancak pek az yardımda bulunabiliyorlardı. Emrimde bulunan bir çok subaylar sokakta tevkif edilip soyulan Türklerin hayatını kurtarmak için cebir kullanmak zorunda kalmışlardır. Orduda mühendis olan Karayeff. sokakta güpegündüz bir Türkü soymuş olan bir Ermeniyi kaçarken vurmuştur. Masum ve silâhsız Türkleri öldüren haydutların şiddetle cezalandırılacağı vâadi eskisi gibi ölü

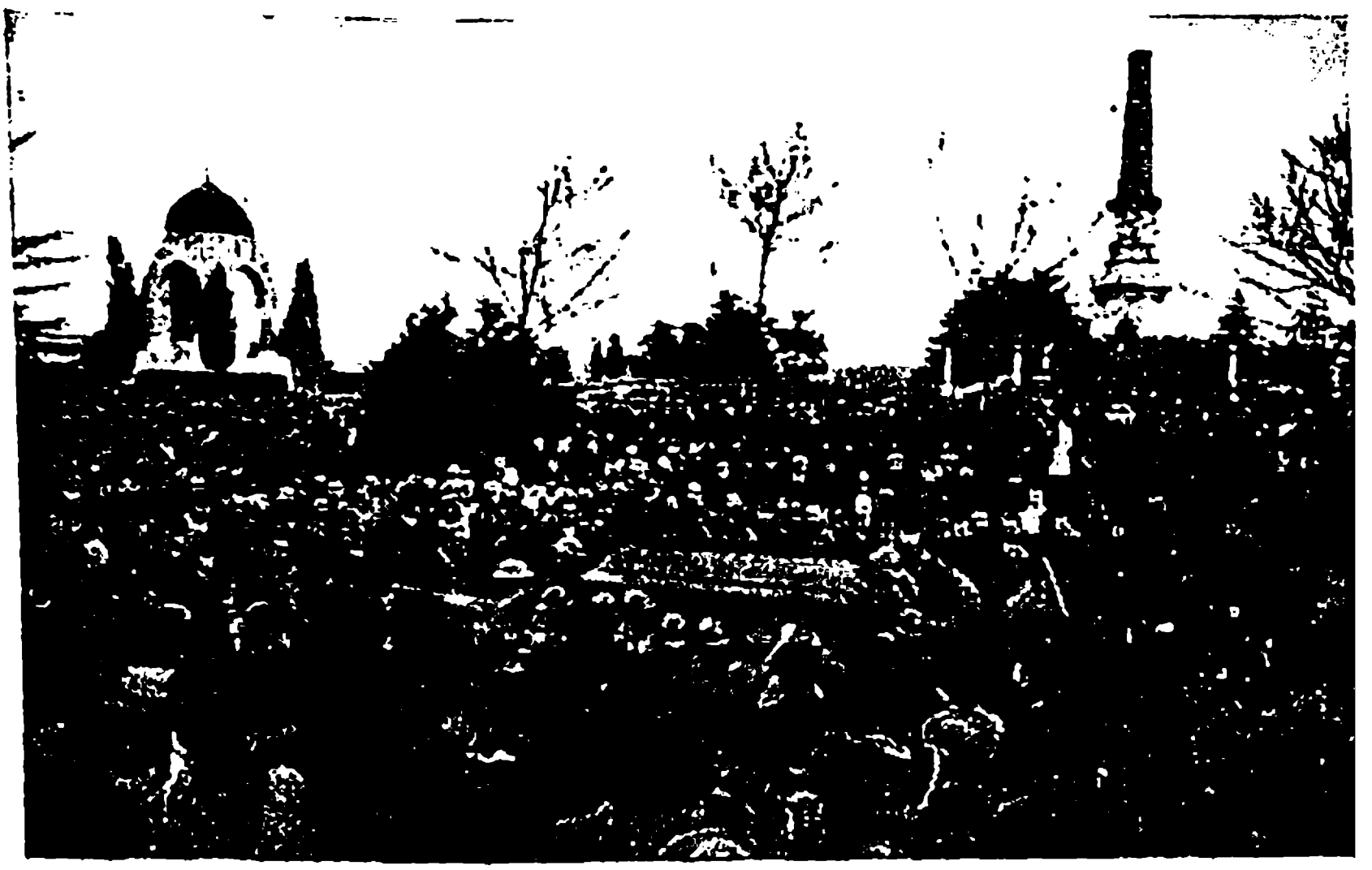

Türkiyenin Birinci Cihan Harbine girmesine sebep olarak gösterilen iki harp gemisi :

Yukarıda : Göben (Yavuz), aşağıda : Breslau (Midilli)

Almanyada bir Ermeni kurşununa kurban giden Talât Paşanın nâşı, 23 senelik bir gurbetten sonra İstanbula getirilerek büyük bir merasimle Hürriyet-i Ebediye tepesinde hazırlanan makbereye gömüldü. Bu iki resim bu vesile ile yapılan merasimden iki intibaı tesbit ediyor

(Yukarıda: Hükûmet Erkânı nâşı nakleden top arabasının arkasında
(Aşağıda : Talât Paşa merhum vatanında ebedî istiratgâhına bırakılmak üzere).

bir lâftan ibaret kalmıştır. Harp divanının tesisini isteyen Ermeniler olduğu halde mahkeme, Ermenilerin intikamından korktuğu için hiç bir Ermeniyi mahkûm edememiştir. Bunu esasen Türkler daha önce söylemiş ve Ermeniler tarafından teşkil olunan bir mahkemenin hiç bir zaman bir Ermeniyi mahkûm etmiyeceğini tebarüz ettirmişlerdi. Bu suretle biz «Karga karganın gözünü çıkartmaz» darbı meselinin canlı bir misalini görüyorduk.. Sağlam olan bütün Ermeniler kadınları korumak bahanesile kadınlarla birlikte şehirden kaçıyorlardı.

Çavuş Karagedoff'un benim muvafakatim olmadan hapishaneden çıkarılmış olduğunu öğrendim. Albay Morel'den bunun sebebini sorduğum zaman yapılan tahkikat neticesinde masumiyetinin anlaşıldığı cevabını aldım. Ben ve iki subayım bu zatın tevkifini icap ettiren hâdisenin en mühim şahitleri olduğumuz halde anlaşılan bu tuhaf tahkikat esnasında dinlenmiyen yegâne kimseler de bizdik. Netice itibarile Albay Morel'in göstердiği sebeple kanaat etmiyerek, meseleyi alayda yeniden tahkik ettim ve bu hususlaki dosyaları Albay Alexandroff'a verdim.

Diğer taraftan Taf'da tevkif ettiğim katil de cezalandırılmamıştı.

RUSLARIN İTİRAFLARI:

Albay Morel, Erzurumdaki Türk halkın isyan etmelerinden korkuyordu.

17 şubatta, Andranik işgal altında olan mıntakalar komiser muavini doktor Savrieff ile birlikte Erzuruma geldi.

Ermeni meselelerini muntazaman takip etmediğimiz için Andranik'in Osmanlı hükûmeti tarafından ölüme mahkûm edilmiş bir suçlu olduğunu bilmiyorduk. Bu teferruatı 7 martta Osmanlı ordusu kumandanı ile yaptığım bir konuşmada öğrendim. Andranik, bir Rus tuğgeneralı üniforması ile içeri girdi.

Göğsünde St.-Vladimir nişanının dördüncü sınıfı ile St.-Georges haçının ikinci sınıfını taşıyordu. Maiyetinde kurmay başkanı Rus Albayı Sinkeviç bulunuyordu. Erzuruma vâsıl olduğu günün gecesi Albay Morel, Andranik'ten aldığı bir telgraf üzerine Erzurumdan kaçacak olan korkakları mahvetmek üzere Köprüköye makineli tüfek yerleştirilmiş olduğunu ilân etti. Andranik gelir gelmez Erzurum mevki kumandasını ele aldı. Albay Morel onun emrine ve biz de bu sonuncusunun emrine tâbi idik. Andranik'in geldiği gün emrim altındaki mıntakada bulunan Tepeköyün erkek, kadın, çocuk bütün halkı öldürüldü. Bu mıntakada hizmette bulunan subaylarımdan biri de menhus haberi getirdi. Ben de Andranik'le ilk mülâkatımda bunu kendisine anlattım. Benim yanımda Tepeköye derhal 20 süvari gönderilmesini ve katillerden hiç değilse bir tanesinin yakalanarak getirilmesini emretti. Bu emrin ne netice verdiğini bugüne kadar öğrenemedim.

Albay Torkum yeniden şehirde peyda oldu. Kendisile birlikte Ermeni topçu albayı Dolukhanoff Erzuruma geldi. İlk sözü kendisinin topçu müfettişi, yani benim âmirim bulunduğu oldu. Kendisine, benim bir tümen kumandanı vazifesini gördüğümü ve bir âmire ihtiyacım olmadığını bildirdim. Aksi takdirde hizmetten çekileceğimi ilâve ettim. Bu hâdise üzerine Albay Dolukhanoff'un Erzurum müstahkem mevkii topçusunun idaresini deruhte edeceği ilân edildi. Binnetice onun tarafından bana verilen emirler eskisi gibi mevki kumandanı Andranik namına gelmiş olup kendi namına verilen emirler değildi. Zamanında emrim altında bulunan topçu bölüğü kumandanı olan Ermeni yüzbaşı vekili Canbulatyan da benim işlerime karışmağa başladı; Işıldak ve dinamolarile birlikte bütün topların geri gönderilmesi emrini verdiğim zaman hiç bir malzemenin gönderilmesine muvafakat edemiyeceğini, çünkü zarurî olarak Erzurumda kalacak olan Ermenilerin bunlara ihtiyacı olacağını bildirdi. Bu beyanattan da anlaşılıyordu ki, Ermeniler bütün hizmetin

kumandasını ellerine almak ve Rus subaylarını da sadece bu emirleri tatbik edecek olan birer memur mevkiine sokmak istiyorlardı. Yani farkına varmadan bunları Ermeni istiklâli uğruna çalıştırmak istiyorlardı. Çünkü eğer Rus subayları ne maksatla kullanıldıklarını farketselerdi, ekserisi çekilerek Ermenileri subaysız bırakmış olacaklardı. Aşağıda yedinci Kafkasya dağ topçusu bölüğü kumandanı yüzbaşı Peliat tarafından yapılmış olan beyanat, Ermenilerin topçu subaylarının istifasından ne kadar korktuklarını göstermektedir. 7 nci dağ topçusu bölüğünün 7 şubatta Sarıkamışa çekilmek üzere hazırlandığını haber alan Ermeniler ayın beşinden itibaren kumandanı topçusu ile birlikte tevkif etmiş ve ordu kumandanının emri üzerine serbest bırakmak mecburiyetinde kalınca ayni manevrayı üç kere daha tekrarlamışlardı. Erzurumdaki Ermeniler başkumandanı, topçular şehri terkettikleri takdirde bütün şehrin kan içinde yüzeceği yolunda tehdit etmişlerdi. Ordu kumandanı topçunun gönderilmesinden sarfınazar edilmesi için emir vermiye mecbur oldu. Yedinci dağ topçu bölüğü kumandanile anlaşmak icap etti. Ermenilerin Rus topçu subaylarına karşı zor kullanmaları halinde biribirimize karşılıklı olarak yardımda bulunmayı ve Ermeni menfaatine çalışamıyacağımızı da açık olarak Ermenilere söylemeyi aramızda gizlice kararlaştırdık. Elimizdeki maddî kuvvet top, makineli tüfek ve Rus subaylarından ibaretti. Dağ topçusu bölüğü subayları ikametgâhlarını mümkün olduğu kadar biribirlerine yakın seçtiler. Mevki topçusu subayları olan bizler de işgaldenberi umumî karargâhın bulunduğu islâm mahallesindeki evlerimizi aramızda yaklaştırdık.

Andranik geldiğindenberi Albay Morel ve muhintinde Erzurum ahalisinin isyan etmesi korkusu arttı. Albay isyan müşevviklerinin tevkifi ânında halkın ayaklanması halinde bombardımanı idare etmek üzere Mecidiye kalesine muktedir bir Rus subay nın yerleştirilmesi emrini verdi. Bizler de müslü-

man mahallesini bırakarak Ermeni mahallesinde oturmak emrini aldık. Biz iki senedenberi bu mahallede oturmuş ve müslüman halkla, mütemadiyen temas etmiş olduğumuzdan Ermenilerin bu teklifini çok acayip bulduk. Rus subayları döğüşebilecek bir düşmana karşı döğüşmek üzere hizmette kalmış olduklarını fakat hiç bir zaman kadın ve çocuklara karşı topçu ateşi açmıyacaklarını bildirdiler. Ermenilerin, müslümanların ayaklandığı bahanesile müslümanlar üzerine ateş açılmasını isteyeceklerinden hiç kimse şüphe etmiyordu.

Ermeni mahallesine geçmiye gelince, bu aşağıdaki üç sebepten dolayı imkânsızdı: 1) Naklin verilen zaman içinde yapılmasına imkân yoktu; 2) Rus subaylarının islâm mahallesinden çekilmiş olması bizzarure Ermenilerin engelsiz olarak katliâm yapmalarını intaç edecekti; 3) Rus subayları bir müddettenberi itimat etmemiye başladıkları Ermenilerin arasına gidip oturamazlardı. Müstahkem mevki kadrosuna dahil olmıyan dağ topçu bölüğü subayları da bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine Ermeniler kirli işlerini kendileri yapmak mecburiyetinde kaldıklarını anlıyarak hareketin reisleri olarak itham ettikleri bazı kimseleri tevkife başladılar.

Albay Morel'in şehrin bombardıman edilmesi teklifi bütün dikkatleri çekecek mahiyette olduğundan emrim altında olan bütün subayları toplamayı zaruri buldum. Bir gün ara ile iki kere toplandık. Birinci toplantıya şunlar iştirâk etti: Erzurumun bütün topçu subayları, bir kaç gün evvel gelmiş olan iki İngiliz subayı, Albay Morel, Sinkeviç, Dolukhanoff ve Torkum ile Andranik kezalik Doktor Savrieff. İngiliz subaylarının davet edilmesindeki maksat onlara Rus subaylarla Ermeni kumandanlar arasındaki münasebeti göstermek ve avdetlerinde buradaki ikametleri esnasında neler görüp tetkik ettiklerini el ile tutulur birer hakikat olarak teyit edebilmeleri için Rusların Ermeni barbarlığına mâni olmak hususunda ne gibi vasıtalara malik oluklarını tesbit ettirmekti.

Doğrudan doğruya emrim altında olan telgraf ve telefon hatlarına malik olmadığımdan emirlerimin hedeflerine varmadığından emindim. Binaenaleyh bu toplantıdan istifade ederek Ermenilerin, o ane kadar bizzat müşahade ettiğim veya başka kaynaklardan öğrendiğim vahşet ve kirli mezaliminin teferruatını anlattım. Hazır olanlara Ermeni kıtalarının disiplin derecesini izah ettim. Başkumandan Odişelice'nin ağzından işittiğim misalleri zikrettim ve izahatımı şu sözlerle bitirdim: «Biz Erzurumda kalan Rus subayları üniformalarımızın himayesi altında Ermenilerin en feci cinayetleri işlemeleri için değil, âmirlerimizin emirlerine itaat ve Rusyaya hizmet etmek için kaldık. Eğer Erzurumda bulunduğumuz müddet zarfında Ermenilerin barbarca ve vahşi fiilleri son bulmadığı takdirde bizler, yani Rus subayları, işimizi bırakarak şehri terketmemize müsaade edilmesine ısrar edeceğiz.» Benden sonra söz alan diğer subaylar iddialarımı her bakımdan teyit ettiler.

İzahatıma karşı verdiği cevapta Andranik, Ermenilerin Ruslara ebediyen müteşekkir kalacağını; kendilerinin büyük Rusya nüfusunun bir mütemmim cüz'ü olduklarını ve bu anda Rus menfaatlerine hizmet etmiş olmaktan başka bir gaye takip etmediklerini bildirdi. Ermeniler tarafından yapıldığı iddia olunan mezalime gelince, bunun Türklerle Ermeniler arasında mevcut gerginliğin bir neticesi olduğunu söyledi. Erzuruma seyahatinin yegâne sebebi bu gibi fenalıkların önüne geçmek olduğuna göre, Ermeniler akıllarını başlarına toplamadıkları takdirde şehri terkedecek olan ilk şahsın kendisi olacağını da ilâve etti.

Bu toplantıdaki müzakereler tercümanlar tarafından tercüme ediliyordu. Arzu eden subayların Erzurumu terketmeleri imkânına dair ileri sürülen bir suale cevap olarak Andranik cesaretlerinden emin olmıyanların şehri terketmelerini faydalı bulduğunu ve buna imkân dahilinde muvafakat edeceğini söyledi. Albay Sinkeviç, herkesin huzurunda, Erzurumda subaylar

tarafından ifa edilmekte olan hizmetin yalnız ve yalnız Rusya için olduğuna kani bulunduğundan kendisinin de bu kanaatle kalacağını bildirdi.

Bir netice elde etmiş olmak için bütün subaylar takriben on gün kadar beklemeyi ve hattı hareketlerini Andranik'in verdiği teminatın hakikate uyup uymadığını gösterecek olan hâdisclere tâbi kılmıya karar verdiler.

Bu mülâkat yirmi veya yirmi bir şubatta olmuştu. Bundan bir müddet sonra albay Dolukhanoff bana ve diğer Rus subaylarına, bu subayların Ermenileri hakir görmeleri hattâ onlardan nefret etmelerinden dolayı hayretlerini bildirdi. Andranik, ertesi günü maktulü ister Ermeni, ister müslüman olsun her katilin muhakkak yakalanarak ayni şekilde cezalandırılacağını, müslümanların çekinmeden ticaretlerine yeniden devam edebileceklerini ve tarlada çalışmak üzere kütle halinde gönderilen işçilerden geri gelmiyen müslümanlar bulunduğu takdirde bunları toplıyan mahalle âzalarının kayıpların hayatlarından dolayı mesul tutulacağını bildiren Türk dilinde büyük levhaları Erzurum sokaklarına yapıştırttı.

Ertesi günü maiyetimden biri olan Ermeni yüzbaşısı Canbolatyan ile şehrin bir sokağından atla geçiyorduk. Bazı kimselerin duvardaki ilânı okumakta olduğunu gördük. Canbolatyan kendilerine türkçe olarak müslüman halkın isyana teşebbüs etmediği takdirde Ermenilerden korkmasına lüzum olmadığını anlattı. Cevap olarak müslümanların iki senedenberi tekdire değer bir harekette bulunmadıklarını ve bundan böyle de, böyle bir harekette bulunmak niyetleri olmadığını söylediler ve bütün arzularının silâh ve her türlü müdafaa vasıtalarından mahrum kalmış olan müslümanların sebepsiz olarak öldürülmemeleri olduğunu ilâve ettiler.

Yüzbaşı Canbolatyandan benim Rus topçu kumandanı olduğumu ve gerek benim gerek Rus arkadaşlarımın müslümanlara kötülük yapılmasını istemediğimizi ve elimizde olan bütün

vasıtalarla bu zavallı kimseleri eskisi gibi müdafaa etmeğe devam edeceğimizi kendilerine izah etmesini rica ettim. Orada bulunan Türklerin birçoğu bilhassa içlerinden bir ikisi sözlerimi tasvip ederek benim 7 şubat katliâmında kendilerinin hayatını kurtarmış olduğumu söylediler. Bize tercümanlık etmekte olan Canbolatyan Ermeni komitesinin bir âzası bulunuyordu.

İkinci toplantıya yalnız Rus subayları iştirâk etti. Yabancı olarak yalnız Doktor Savrieff'in bulunmasına müsaade edildi. Görüşülen mevzular şunlardı: Erzurum ikinci müstahkem mevki topçu alayının Ermenilerin zannettiği gibi bir Ermeni alayı olmayıp bir Rus alayı olduğunun tavzih ettirilmesi; subaylardan hiç biri gönüllü olarak Ermeni hizmetine girmemiş, içimizden hiç biri bu hususta imzasını atmamış veya bu mânada bir mukavele yapmamıştı. Bu alay bir Rus alayı olduğu takdirde Rus askerlerinin gönderilmesini, yok bilâkis bir Ermeni alayı ise Rus ordusunda yeniden hizmet etmek üzere onu terketmek isteyenlere müsaade edilmesini istedik.

Örfî idare halinin ilân edilmiş olması sadece Kafkas cephesinden gayri bir cephede çarpışmağı tercih edecek olan Rus subaylarının gitmesine mâni olmağa yaramıştı. Diğer taraftan şayi olduğu üzere, eğer Trans Kafkasya Rusyadan ayrılacak idi ise, bu memlekette yabancı olarak kalmamak için behemehal Rus subaylarının hareketine izin verilmesi icap ediyordu. Uzun münakaşalardan sonra şu kanaate vardık ki, alınan tamimlere göre her subay resmen Harbiye Nazırlığının veya Rus kolordularından birinin emri altına sevkını istemek hakkına malikti. Bu hususta bana verilen her istidayı salâhiyetli mercilere tavsiyemle birlikte göndereceğimi bildirdim.

Bu toplantı esnasında karakteristik bir misal olarak yedinci Kafkasya dağ topçu taburunda subay olan muavin yüzbaşı Yermoloff'un hâdisesi de zikredildi: Bu subay, terfi olunduğu yeni Ermeni taburundan başka bir yere naklini istemişti. Kendisini bundan vazgeçirmek hususunda yaptığı beyhude teşeb-

büslerden sonra ısrar ettiğini gören Albay Morel, istidasının üzerine bu subayın vazifesini yapmağa muktedir olmadığı için cephe genel kurmayı emrine iade edildiğini yazmıştı; ayni zamanda kendisine 24 saat içinde Erzurumu terketmek emri verilmişti. Bu hâdise Ermeni menfaatlerine hizmet etmek istemediği ve diğer taraftan da Albay Morel'in Ermenilerin hizmetinde bulunduğunu alenen söylemek tedbirsizliğinde bulunduğu için kıymetli ve fedakâr bir subayın şerefine nasıl tecavüz edildiğini göstermektedir.

Andranik tarafından söylenenleri kelime bekelime tekrar eden Doktor Savrieff sulh yapılıncaya kadar Erzurumda kalışımızın münhasıran Rus menfaatine uygun olduğunu ve medeni bir devlete mensup subayların: «Bize yabancı olan Ermeniler Türklerle hesabınızı siz kendiniz görünüz; boğuşunuz! Biz Rusların sizin dahilî işlerinize karışmamıza ne lüzum var!? Allah belânızı versin!» demiye hakları olmadığını söyledi. Ümit ettiği neticeyi vermiyen nutkundan sonra Savrieff bize insaniyete hizmet etmek itediğimiz takdirde müslümanların Ermeniler tarafından öldürülmesine mâni olmak üzere Erzurumda kalmamızın en mukaddes bir vazifemiz olduğunu söyledi.

Andranik'in vaadleri tahakkuk etmedi; müslüman halk buna esasen hiç bir zaman inanmamıştı. Dükkânlar kapanmış ve tedhiş devam ediyordu. Müslüman mahallesi sokaklarında canlı bir insana rastlamak kabil değildi. Yalnız belediye binası civarındaki bir iki dükkân kepenklerini açıyor ve tek tük müslümanlar gündüzleri orada buluşabiliyorlardı. Hiç bir Ermeni cezalandırılmadı. Herkese Ermenilerin kusursuz olduğu fikrini aşılamak için gayet masumane, Andranik'in vaadlerinin tutulmuş olması için masumların cezalandırılması mı icap edeceği sualini soruyorlardı. Fakat Rus subayları onlara bizzat kendilerinin bir çok Ermenileri suçlu sıfatile resmi makamlara teslim ettiklerini söyledikleri zaman aksini ispat kabil olmıyan bu sözler karşısında sükût ediyorlardı. Katiller durmadı sadece daha

gizli olarak yapılıyordu. En feci cinayetler şehirden ve binnetice Rus subaylarının gözünden az veya çok uzakta bulunan köylerde işleniyordu. Erzuruma civar olan köylerdeki Türkler de kezalik yok oluyorlardı ve âkıbetleri hakkında kimsenin sahih bir malûmatı yoktu.

İsyan bahanesile şehirdeki tevkifler bir misli arttırıldı. Albay Morel'e bu mevkufların vaziyeti ve Erzinçanda olduğu gibi öldürülmek tehlikesine maruz bulunmaları hakkında sorduğum müstehzi suale karşı Albay Morel bana bunların bir kısmının kuvvetli muhafızların nezareti altında Tiflise gönderildiği ve diğerlerinin de rehine olarak Erzurumda alıkonulduğu cevabını verdi.

Şoselerde Ermeni kaçaklarından mürekkep silâhlı çeteler önlerine çıkan herkesi öldürüyorlardı. Bunu ister korku neticesi, ister soymak maksadile yapsınlar, netice hep birdi. Andranik gelmeden önce takımlar cepheye gitmekten imtina ediyorlardı. Andranik geldikten sonra filhakika cepheye gitmek üzere yola çıktılar, fakat asıl maksatları alçakçasına kaçmaktı. Bizzat at üzerinde bulunan Andranik bile kaçakları kılıç darbeleri ve hattâ yumruklarile toplamağa çalışıyordu. Andranik başta olduğu halde bütün Ermenilerin ümidi Rus topçusunda idi. İstihkâmda bulunan toplardan ancak yetmişi mukataaların ve kâfi miktarda disiplinli piyadenin bulunması şartile istifade mümkün olacağını düşünmüyorlardı; esasen asıl maksatları da âşikârdı: Ricat halinde topların himayesine sığınmak; hâdiseler bu telâkkiyi teyit etti.

Trabzonda sulh müzakerelerinin başlaması tâlik edilmişti. Erzurum kurmaylığından 17 şubat için takarrür etmiş olan müzakerlerin 20 ve sonra da 25 şubata bırakıldığını öğrendik.

Karargâhın iki mahalli şehrin biribirinden uzak iki ucunda idi; bu iki mahalli biribirine bağlıyan telefon fevkalâde bozuk olduğundan günde iki kere oradan oraya taşınmak mecburiyetinde idim.

Albay Morel'e yaptığım bir ziyaret esnasında kendisinden ve kurmaydan öğrendiğime göre, Erzurum civarında muntazam Türk kıtaları olmayıp, içlerinde 1916 senesinde Erzurumdan çekilmiş olan Türk kıtalarının bakayasından nizami askerler de bulunan o havali köylüleri ve Kürt çeteleri ile çarpışılıyordu. Bu çetelerin, müslüman halkın hayatını korumak üzere acele bu mıntakaya gelmiş olan kanlı subaylar tarafından teşkil olundukları sanılıyordu. Bu kıtalar sadece Ermeniler tarafından Erzincanda bırakılmış olan iki dağ topuna maliktiler. Bunlar Erzincan - Olti - Fem istikametinde olduğu gibi diğer taraftan Kars ve Palandöğen istikametinden de ilerliyebilirlerdi.

Albay Morel, bilinmiyen bir sebepten dolayı, taarruzun Olti tarafından yapılacağını zannediyordu. Keşif işi Ermeniler tarafından son derece kötü yapılıyordu. Bunlar daha ziyade köylerde soygunculuk yapmak, adam öldürmek ve hayvanları çalmakla vakit geçiriyordu. Keşif kollarının iki bin kişilik bir kuvvet tarafından taarruza uğradıklarını bildirdikleri zaman bu hakikatte iki yüz kişiden ibaretti. Üç yüz, dört yüz kişi tarafından hücuma uğradıkları zaman bir ölü ve bir yaralı bırakmak suretile ellerinden kurtulmuş olduklarını söylemekten utanmıyorlardı. Bir gün, bir Ermeni subayı dört yüz kişilik bir düşman kuvvetinin kıtasına taarruza geçtiğini telefonla bildirmişti; hakikatte ise karşı köylerden birinden silâhsız iki kişi çıkmış ve hemen de geri dönmüşlerdi.

Erzincanın Ermeniler tarafından boşaltılmasından Erzurumun Türkler tarafından işgaline kadar geçen zaman zarfında Ermeni keşif kolları sadece, ayakları donmuş olarak veya yoluna devam etmesine mâni olan diğer bir halde bulunmuş olması muhtemel olan bir tek Türk atlısını ele geçirebilmişlerdir.

Subayların ikinci toplantısından sonra bazıları başka bir vazifeye nakillerini talep etmişlerdi. Bunların istidalarını Albay Morel'e verdiğim zaman, Albay Morel son derece hiddetlendi ve hareketlerine divanı harp kararlarile mâni olacağını

bildirdi. Topların henüz Rus subaylarının elinde bulunduğuna ve bunların haksız ve sert tedbirlere topçu ateşile cevap verebileceklerine fazla olarak talepleri kanuni olup firar sayılamıyacağından bunların isâfının zaruri bulunduğuna dikkat nazarlarını çektim. Bana, subaylar ısrarda devam ettikleri takdirde kendilerine Yüzbaşı Yermoloff'da olduğu gibi namlarını kirletecek vesikalar tanzim edeceğini bildirdi. Albay Dolukhanoff'un Tiflis ve Batumda söylediği gibi, arzuları hilâfına vazifeleri başında tutulan subaylardan hiç bir hizmet beklenemiyeceği mukabelesinde bulundum. Bunun üzerine bana kendisinin bu maksatla Erzuruma altmış İngiliz topçu subayının gönderilmesini rica ettiği ve bu hususta resmen vaad aldığı cevabını verdi. Bu anda Erzurumda istasyon şefliği vazifesini görmekte olan fakat buna devam etmek istemiyen bir Rus veya Polonyalı askerin tevkif edilerek vazifesinde kalmağa icbar edildiğini öğrendim. Emirlerimin acele yerine getirilmesi bahanesile hakikatte ise icabında karşılıklı yardımda bulunabilmek maksadile subayları-ma biribirlerine çok yakın oturmalarını emrettim.

Yüzbaşı Yermoléff, 25 şubatta hareket etmişti. Kendisine yolda Sarıkamışta durarak kurmay başkanı General Visçinski ve topçu kumandanı General Gerassimoff'u görmek, Ermeniler karşısındaki kötü durumumuzu bildirmek, görüp duyduklarını anlatıp bizi bu müşkül vaziyetten mümkün olduğu kadar çabuk kurtarmalarını rica etmek vazifesini vermiştim.

24 şubatta civarda keşif uçuşu yapan bir Türk tayyaresi farkettim; bundan düşmanın Erzincan ve hattâ belki de Mamahatundâ bulunduğunu istimzaç ettim. Bu anda Albay Morel bana Türklerden Erzurumun tahliyesi hususunda bir teklif aldığını söyledi. Erzurumun Türkler tarafından işgalinden sonra kolordu kumandanı Kâzım Bey bana bu teklifin lâalettâyin bir kâğıttan ibaret olmayıp, kendi imzasını taşıyan resmî bir mektup oldüğunu bildirdi; Albay Morel ise kolordu kumandanının imzasını taşıyan bu resmî teklifi âlelâde bir propaganda kâğıdı

mahiyetinde göstermek suretile beni yanıltmak istemişti. Müstahkem mevkiin kurmayı 24 ve 25 şubatta hiç bir tehlike mevcut olmadığını bildirmişti. Sadece Tekke deresi civarında Kürtlerin toplandıkları tesbit edilmiş ve bunların ilerleyişi de o havalideki bir takım tarafından durdurulmuştu. Erzurumdan gönderilen kıtaların düşmanı Ilıcanın gerilerine attığı da söyleniyordu. Tekke deresindeki Ermeni kıtasının 26 şubatta taarruza uğradığı haberini aldık. Kurtulanlarla tamamile geri atılarak ayni istikamette kaçmakta olan Ilıcadaki memurlar büyük bir süratle Erzuruma geldiler.

Albay Morel'den taarruz edenlere karşı top ateşi açmak emrini almışsam da, bu emri yerine getirmek için hiç bir sebep bulamamıştım. Harput yolunda sadece panik halinde kaçmakta olan Ermeni askerler görünüyordu. Trabzon yolunda sanki bir manevra yapıyormuş gibi kesif bir kütle halinde Erzuruma doğru çekilmekte olan Ermeni kıtaları görünüyordu. Öğleden sonra gayet yakınlarda, Göz köyde düşman kıtalarının bulunduğu haberi geldi. Bunların takriben bin beş yüz kişi kadar olduklarını tahmin ettim. Bu kıtalar, Kürt çetelerine benzemiyor, bilâkis muazzam bir şekilde emir edilmekte olan bir alay hissini veriyordu. Andranik, kaçanları toplıyarak düşmana karşı sürmiye çalışıyordu ise de, bu korkaklar toplanır toplanmaz yeniden kaçıyorlardı. Diğer taraftan topçu ateşi geceye kadar devam etti. Kürtlerin taarruzu başlayıp da bu taarruzlara karşı koymak hazırlıkları yapıldığı andan itibaren Rus subayları kendilerine düşen vazifeyi şerefle ifa etmek üzere gitmek niyetlerinden vaz geçtiler.

Büyük Kiremitli yakınlarından bataryamı korumak vazifesini üzerine almış olan Ermeni piyadelerini ileri götürmeğe muvaffak olamadım: bilâkis Ermeniler bataryamı bırakarak Harput istikametinde geri çekildiler. Tekke deresinden kaçmış olan Ermeniler kaçarken bile sürüleri çalıyor ve yolda rastladıkları münferit köylüleri öldürüyorlardı.

Türklerin Erzuruma yaklaşmış olmaları Rus kurmayı tarafından hiç beklenmiyordu: Döğüşmek hususunda hiç bir emir verilmemişti veya verilmiş olsa bile bundan benim malûmatım yoktu. Benim vazifem gayet basitti: Bu vazife düşmanın şehrin tahkim edilmiş olan hatlarını geçmesine mâni olmak için onu ateş altına almaktan ibaretti. Esasen en öndeki hatlarda benim emrim altında bulunmıyan piyade ve dağ topçusu bulunuyordu.

Ayni gün akşama kadar Ermeni milisleri ihtiyarlar ve hastalar da dahil olduğu halde şehirdeki müslüman erkekleri bir araya topladılar. Bu tedbirin sebebi sorulduğu zaman karla örtülü olan demiryollarını temizlemek üzere işçi topladıkları cevabını verdiler.

Ayni gün kapımda ismim yazılı olmasına rağmen bir Ermeni talebesinin bir güruh ile birlikte, kendi tâbirince, araştırma yapmak üzere evime girmeğe çalıştığı haberini aldım. Bu keyfî tedbire karşı gelen karımın mümanaati üzerine ne evime girmeğe ve ne de evin sahibi olan ihtiyar bir Türkü ve orada bulunan bir iki Kürt hizmetçiyi alıp götürmeğe muvaffak olamamış, buna mukabil tekrar edemiyeceğim hakaretler savurmuştur. Bizzat talebe bu tedbirlerin Andranik'in emri ile yapıldığını söylemiştir. Bunun üzerine tekrar aramağa gelmeleri halinde, ihtiyarın bana geçerek kurtulması imkânını vermiş olmak için aradaki bir kapıyı açtırdım. Son zamanlarda Andranik'e veya kurmayına her gidişimde icabında onlarla olan münasebetlerime şahadet edebilmesi için seferberlik müdürü yüzbaşı Yulkeviç'i de beraberimde götürüyordum. Bir gece yine onunla birlikte subayların bir toplantısına gittim. Vardığımızda toplantı başlamıştı. Toplantıda Andranik, doktor Savrieff, Albay Sinkeviç, Morel ve Dolukhanoff ve diğer bazı kimseler de vardı. Albay Sinkeviç beni görünce başkumandan Odişelice'nin şu telgrafını okudu: «Osmanlı ordusu kumandanı Vehip Paşa kıtalarına Erzurumu işgal etmeleri emrini verdiğini tel-

sizle bana bildirmiştir. Müstahkem mevkideki bütün topları tahrip ederek kıtalarla çekiliniz. İmza: Odişelice.»

Biraz geç kalmış olan bu emir, topları tahrip etmiye vakit bırakmadı. Andranik, nirsını aldıktan sonra niyetinin, lüzumlu tahribatı yaptıktan sonra çekilebilmek için iki gün daha Erzurumda kalmak olduğunu bildirdi. Doktor Savrieff, şehirde hüküm süren yangınları durdurmak için bir şey yapılmadığını ve ihtiyarlarla hastalar da dahil bütün müslümanların toplanarak meçhul bir semte götürüldüklerini bildirdiğim zaman bu intizamsızlıklara bir son verilmesi için emir verildiğini söyledi. Fakat bu güzel vâadin neticesi de daha öncekiler gibi kaldi.

Andranik tarafından alınan kararın tatbik imkânları üzerinde görüştükten sonra geri çekildik. Erzurumu daha iki gün tutmak meselesine gelince; müdafilerin sayısı ve ilerilere kadar sokulmuş mevkilerimizin kuvveti karşısında şehri yalnız Kürtlere karşı değil, muntazam bir orduya karşı dahi kırk iki gün bile müdafaa etmek kabildi.

Mütareke müzakereleri esnasında Osmanlı hükûmeti Kürtler üzerinde nüfuzu olmadığını resmen bildirmiş olduğundan Kürtler tarafından yapılması muhtemel bir taarruza karşı icap eden tedbirleri almak vazifemizdi. Karargâha döndüğüm zaman topların tahrip edilmesi emrini verdim. Bunlar iki gün içinde her halde tahrip edilebilirdi. Subaylarımın verdiği raporlardan, piyadelerin siperlerden kaçmak için karanlıktan istifade ettiklerini öğrendim. Albay Morel'i bundan haberdar ettim fakat kendisi beni teskin ederek takviye kuvvetleri gönderilmiş olduğunu binaenaleyh bu bakımdan bir tehlike mevcut olmadığını söyledi. Evime dönerek saat bire doğru yattım.

Saat iki ile üç arasında şehirde münferit tüfek sesleri işittim ve Ermeni sesleri, kapıları kıran balta gürültüleri ve sürüklenip götürülen zavallı müslümanların korku feryatlarını farkettim. İki düşünce rahatımı kaçırıyordu: 1) Şerefimiz tehlikeye düşmüştü; çünkü (hürriyet için dövüşmekte olan!!!) al-

çak Ermeniler tarafından işlenmekte olan cinayetleri bizzat görmiyenler bu feci mezalimin Rus subaylarının muvafakatile yapıldığını sanabilirler; bizi de bu vahşiler gibi itham edebilirlerdi. 2) Başkumandanlığın maksadı, muntazam Osmanlı kıtalarile bir meydan muharebesini kabul etmek olmadığından ve taarruz edenler arasında da bu gibi kıtaların bulunması muhtemel olduğundan bir sui tefehhüm yukarıdan verilen emirlere karşı itaatsizliği doğurabilirdi.

Bu iki nokta yüzünden. aşağıdaki iki kararı aldım: 1) Başka tedbirler fayda etmediği takdirde, topların bir kısmını Ermenilere çevirip onları emirlerimize itaate mecbur etmek suretile Ermenilerin zulüm işlemelerine mâni olmağı; 2) Osmanlılara derhal müzakereciler göndererek şehrin iki gün sonra hiç kan dökülmesine meydan verilmeden teslim edileceğinin bildirilmesini kendisine teklif etmek üzere, sabah erkenden Albay Morel'e gitmek. Diğer taraftan Türklerin, Ermeniler tarafından katliâma uğramasına mâni olmak için kargaşalıkları silâh kuvvetile bastıracak olan ve içinde Ermeniler bulunmıyan kıtalar teşkil etmek.

Ertesi sabah erkenden, yüzbaşı Gulkeviç de refakatimde olduğu halde Albay Morel'e giderken yolda topçu cephanesi deposunun önünde bu depoyu muhafazaya memur Ermeni teğmeni Bagratonyan'a rastladım. Bana, geri çekilme emri karşısında cephaneliğe ateş vermek istediğini, fakat benden bu hususta bir emir beklediğini söyledi. Bu sözlerine hayret ettim çünkü cephanelik Albay Dolukhanoff'un emrine tâbi idi. Fakat topçulara cephanenin tahribi için hiçbir emir verilmemiş olduğundan, cephaneliğe ateş verildiği takdirde bundan şehir halkı olduğu kadar, Rus subaylarının da tehlikeye maruz kalacaklarını anlattım ve kendisini ikna ederek bu tedbirden vaz geçirdim ve cephaneyi kurtardım.

Albay Morel'in karargâhına yaklaştığım zaman, herkesin kaçmakta olduğunu gördüm. Amerikan konsolosunun karargâ-

hin karşısında bulunan evi alevler içerisinde idi. Albay Morel ve Torkum, atlar üzerinde idiler; eşyalarını bir otomobil ve bir kaç arabaya yüklettikten sonra onlar da kaçmıya hazırdılar. Saat sabahın yedisi idi. Vaziyet hakkında izahat istedim; ricat emri sabahın beşinde verildiğine göre bundan haberim olmayışına hayret ettiklerini bildirdiler. Benim de korktuğum buydu. Rus subayları ve topçusunun himayesi altında Ermeniler kaçmağa muvaffak oluyorlardı. Fakat bizzat Rus subayları toplarla nişan alarak taarruz halinde olan düşmanı geri atarken Ermeniler müslümanları öldürmek ve kaçmak için tamamile serbest kalmışlardı.

Bizzat ben gelmemiş olsaydım, Rus subaylarından hiç birinin ricat emrinden haberi olmıyacaktı.

Bir an için Mecidiye kalesine koşarak zırhlara bürünmüş piyade ateşine karşı mahfuz, serbestçe Karsa doğru kaçmakta olan kahraman Ermenilerin arkasından son bir selâm olarak bir şarapnel yağmuru göndermeyi düşündüm, fakat aralarında bir veya iki masumun da bulunduğunu düşünerek bu fikrimden vazgeçtim.

Topların tahrip edilememiş olması, asıl Ermeni fatihlerin hile ve korkaklıklarının bir neticesidir. Karargâhıma dönmek üzereydim ki, oldukça tenha bir sokakta acı acı feryatlar ve muazzam bir infilâk işittim. Fakat karlar üzerindeki kan lekelerinden o civarda bir müsademe olduğunu anlayınca arabadan inerek, yoluma yaya olarak devam ettim. Fakat civardaki sokakların birinden Ermeni milis kumandanının bir at üstünde meydana çıktığını görünce, az kalsın şahidi olacağım korkunç vahşeti anladım.

Karargâhıma döner dönmez, bataryalarıma piyadelerle birlikte çekilmeleri ve nakliye arabalarını subayların emrine hazır tutmaları emrini verdim. Öncü atlıların daha geceden kaçmış olduklarını öğrendim. Dişine kadar silâhlı kaçan Ermeniler, atları çözmüş ikişer ikişer bir hayvana binerek kaçmışlar-

dı. Seyisim, atları almalarına mâni olmak istemiş, fakat onlar üzerine ateş ederek bu esnada hayvanlarımdan birini vurmuşlardı. Elli nakliye arabasından yalnız üç tanesini temin edebildik. Onu da bazı subaylar kullandılar. Az sonra Osmanlı ordusunun şehre girdiğini öğrendik ve bunların başıboş Kürtler olmayıp, muntazam kıtalar olduğunu anladık. Kahraman Ermeni piyadeleri geceden istifade ederek, rüzgâr suratile Erzurum - Kars yolundan kaçmışlardı. Hakikaten bir fırtına çıkmış olsaydı Erzurumu bu kadar kısa bir zamanda Ermeni pisliğinden temizliyemezdi.

Ne siperlerde, ne de şehirlerde en ufak bir yarası bulunan bir Ermeniye rastlamak mümkün değildi. Bu da, Ermenilerin Erzurumu ne kadar büyük cesaret ve şecaatle müdafaa ettiklerine yeni bir delildir. Yegâne esirler Rus subaylarından ibaretti; Ermeniler, şehrin müdafaasına menfi bakımdan yardım etmiş olmakla iftihar edebilirler. Türklerin şehri işgal ettiklerini öğrenince yaverimle birlikte mevcudiyetimizi bildirmek üzere resmî makamlara müracaat ettim.

Sokaklardan geçerken karşılaştığım Türkler, hayatlarını kurtarmış olduğum için en samimî şekilde şükranlarını izhar ettiler. Bu kadirşinaslık ayni derecede diğer Rus subaylarına karşı da gösteriliyordu; çünkü bu subaylar olmasaydı Erzurumu istirdat eden Türk kıtaları şehirde hayatta kalmış bir tek Türk bulamıyacaklardı.

Romalı muharrir Petron, Ermeniler hakkında şunları söylemiştir: «Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayak üstünde gezerler!» Rus şairi Lermentroff da onları şu sözlerle methetmiştir: «Sen kölesin, sen korkaksın, çünkü sen bir Ermenisin.

Erzurum, 29 Nisan 1918

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevkileri Kumandanı,
11 inci müstahkem mevki topçu alay kumandanı
Yarbay: Twerdokhleboff.

ALBAY MOREL'İN HAKİKİ HÜVİYETİ:

Rus Kafkas ordusuna kumanda etmekte olan General Odişelice, 9 şubat 1918 de Üçüncü Ordumuzun kumandanına bir radyo telgraf göndererek şu izahatı vermiştir: «Ekselânsınıza aşağıdaki şayanı teessüf hâdiseleri bildirmeyi bir vazife bilirim:

«Bazı Müşevvikler, müslümanların 15/16 ikinci kânununda kargaşalıklar çıkardıkları haberini yaymaları üzerine Erzincanda yerleşmiş olan kıtalar Müslümanların ikametgâhlarında araştırmalar yapmağa başlamışlardır. Müslümanlar, şehrin muhtelif noktalarında mukavemet gösterip bir asker de bir tabanca kurşunile yaralanınca kıtalar müslümanlara ateş açmışlardır; her iki tarafta da sayısı henüz tesbit edilemiyen ölü ve yaralılar vardır. Rus subaylarının müdahalesi kan akmasını durdurmuş ve kargaşalıkların daha ziyade yayılmasını önlemiştir. Bundan başka müslümanlar aleyhine tahrik edenlerle asılsız şayialar yayanlara karşı ciddî tedbirler alınmıştır.»

İngildiz veya Fransız erkânı harbiyesinden olup Ermeni ihtilâlci teşkilâtını idare etmek üzere ikincikânunda Erzincana gelmiş olan ve Albay Morel denilen bir zat, mevki kumandanına bir mektup göndererek Kürtlerin Erzincan - Erzurum yolu üzerindeki Rus askerî nakliyatına ve bizzat şehre taarruza hazırlandıklarını iddia etmiştir. Morel, ahâlisi Kürtlere yardım ettiği için, Erzincan - Erzurum yolu üzerinde bulunan müslüman köylerinin tahrip edilmeleri için emir verdiğini de ilâve etmiştir.

Hatlarımıza kaçmış olan yaralıların biribirine tevafuk eden şehadetleri yukarıda zikri geçen Albay Morel idaresindeki Ermeni ihtilâlci teşkilâtı hakkındaki izahatın doğruluğunu teyit etmiştir.

Ordu kumandan muavini, Albay Morel'in, garnizon kıtaları olarak ilân ettiği askerlerin, Murat adında bir haydut reisi tarafından sevkedilmekte olan Ermeni çetelerinden ibaret bulunduğunu tevsik eden vesikalara maliktir.

Erzincan garnizonu denen kıtalara kumanda etmiş olan Morel'in Kelkit'te Rus murahhaslarının şahsî emniyetini temin etmekten âciz oluşu kezalik Morel'in Rus üniforması giymiş bir Ermeni çetesi reisinden başka bir şey olmadığını ispat eder. Hatlarımıza iltica eden Erzincanlıların verdiği izahata göre çete reisi Murat, bütün müslümanların kilise meydanında toplanmalarını emretmiş ve Ermeni devriyeleri halkı evlerinden sürükliyerek gruplar halinde Vahit Beyin evinin önüne götürmüştür. Gece esnasında Ermeni çeteleri Vahit Beyin evini ve diğer mühim binaları keza kışlaları yakmış, kül etmişlerdir. Binden çok kadın ve erkek alevler içinde ölmüştür; yangından kurtulmak için pencerelerden atılanlar kurşunla vurulmuş ve süngülerle öldürülmüştür.

Erzincanın en muteber halkından olup kurtularak bize sığınmağa muvaffak olan Hulûsi Efendi alevlere kurban olan zavallıların dehşet ve feryatlarını işittiğini bildirmiştir.

Arşak ismindeki diğer bir Ermeni çete reisi civar köyler halkının Bayburt'ta toplanmalarını emretmiştir; fakat bu halk Erzincanda vukubulan korkunç vekayii öğrenmiş olduklarından kadın ve çocuklarla birlikte karlarla kaplı olan dağlara kaçmışlardır.

Cephelerimize bitişik mıntakalar da işlenmiş olup Rus kumandanlığına usulü dairesinde bildirilmiş olan vahşi fiillere aşağıda bir kaç misal zikredeceğiz: Ermeniler, Erzincan belediyesinin eski kâtibi Mehmet Efendiyi alıp götürdükten sonra annesini, karısını ve dört çocuğunu öldürmüşlerdir. Ermeniler keza karısını cebren kaçırmak istedikleri Veysi oğlu isminde birisini de öldürmüşlerdir.

12 ikincikânunda Ermeniler, Kelersen köyüne baskın vererek on beş müslümanı bağlamış ve hepsini de öldürmüşlerdir.

7 ikincikânunda Rus üniformaları giymiş olan Ermeniler Karadenizdeki Fol köyünden kadın ve erkekten ibaret elli kişi toplıyarak Trabzon istikametinde götürmüşlerdir. Bu biçarelerden bazılarının cesetleri sonradan nehirde bulunmuştur.

Şarlıpazar cenubunda Kızılağaç köyünde, elleri bağlı olan müslüman cesetleri bulunmuştur. Zavallıların süngü yaralarile öldürülmüş oldukları anlaşılmıştır.

Ermeniler, Kurkl ve Erikli köyleri civarındaki müslüman halkı katliâma tâbi tutmuş ve kadınların alenen ırzlarına geçmişlerdir.

Kuvvetli Ermeni çeteleri bütün bir ay zarfında Şarlıpazar, Akkilise ve İnesel ahalisini soymuş ve öldürmüştür.

Elli kişilik kuvvetli bir Ermeni çetesi Arvasaya baskın yapmış, burasını soymuş ve Pazarını yakmışlardır. Ricatleri esnasında Sarpo, Sadak, Köse, Ardasa, Gümüşhane, İkisan, Bayburt, Tırhan ve Erzuruma Ruslar tarafından bırakılmış olan büyük miktardaki gıda maddeleri Ermeniler tarafından çalınmıştır.

Erzincanda Ermeniler hariçle olan bütün mürasele ve münakalâtı kesmiş ve bundan sonra büyük sayıda ahaliyi evlerinde yakmıştır; diğerleri bir kiliseye tıkılarak kiliseye ateş verilmiştir. Bundan başka bombalarla Yenicamii ve Belediye binasını uçurmuşlardır. Erzincan civarında Ermeniler beş yüz müslümanı el ve ayaklarından bağlıyarak öldürmüşlerdir.

Mîr Hüseyin Ağa Dersimin 800 nüfusile birlikte Ermeni çetelerin elinden kurtularak Türk hatlarına iltica etmeğe muvaffak olmuştur.

Yukarıda naklettiğimiz barbarca muameleler öğrenebildiklerimizin yalnız bir kısmıdır. Türk hatlarına bitişik olmıyan mıntakalardaki zavallı müslüman ahalinin âkıbeti hakkında bu

anda hiç bir bilgimiz yoktur ve mazlûmların bu listesinin daha fecî bir şekilde uzayıp gitmesinden korkulabilir.

Hiç şüphesiz Rus subaylarının görmedikleri, görüp işitmedikleri ve müslüman kadın, çocuk ve erkeklerinin vahşi ve hayvanca öldürülmelerile neticelenmiş olan yüz binlerce vakalar mevcuttur. Bütün bu vahşet ve cinayetler karşısında galipler sükût ediyor ve failleri alkışlıyorlar. Demek ki, dünyada biri galiplere ve diğeri de mağlûplara mahsus olmak üzere iki türlü adalet varmış. Hakikatte ise yalnız bir tek adalet bulunmalı ve bu adalet icra edilmediği takdirde bunu tatbik edecek olan mânevî bir kuvvet mevcuttur ve zaman da buna mâni olamıyacaktır.

Benim kanaatimce yukarıda tekrar edilen bütün hâdiselerin birinci derecede âmili kendi siyasî maksatları için Ermenileri bu hususa kışkırtmış olan Ruslar ve ikinci derecede de onlara âlet olan Ermeni komiteleridir. Rusların maksadı Türkiyede Ermenisi olmıyan bir Ermenistan kurmak, komitelerin maksadı ise Ermenilerin nüfusun ancak onda birini teşkil ettikleri mıntakalarda ekseriyeti teşkil eden diğer ahaliyi muhtelif yollarla yok etmek suretile bir Ermeni devleti kurmak idi. Hiç bir hakka dayanmıyan bu maksatları, emperyalist siyâset fikrinin hâkim olduğu bir zamanda tatbika kalkışmak gayri tabiî idi, fakat o zaman tatbik edilebilmeleri belki mümkündü. Fakat ekseriyeti teşkil eden milletlere bir takım haklar tanımak istenen bir zamanda ayni prensibi tatbik etmeğe kalkışmak o memleketlerde yaşıyan nüfusun biribirlerini karşılıklı olarak öldürmekte devam etmelerinden zevk almak demek olur. Avrupada ve patrikhanede istatistiklere göre Ermeni nüfusu sair nüfusun onda birini teşkil ediyordu. Eğer kabul edildiği gibi bir çok Ermeniler hicret etmiş ve büyük bir kısmı da sefalet içinde yok olmuşsa itiraf etmek lâzımdır ki, bu nisbet bugün için büsbütün bozulmuştur. Nüfusunun yüzde doksanı Türk ve

bir kısmı Kürt, fakat hepsi müslüman olan Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Harput, Adana ve kısmen Sivas vilâyetlerinden bir Ermeni devleti vücuda getirmek niyeti — bu hususun tekrar tebarüz ettirilmesi lâzımdır — bu kanlı çarpışmaları ebediyen devam ettirmek arzusundan başka bir şey değildir. Fakat itilâf devletleri konferansı bu hakikati nazarı itibare aldığı ve âdil ve daimî bir sulh temin etmek istediği takdirde gayri tabiî ve gayri mantıkî bir devlet kurmaktan sarfınazar edip ekseriyetin haklarını koruyacağı her türlü şüpheden ârîdir.

VI

"İttihat ve Terakki,, siyasî fırkasına dahil olan kabineler ve bu fırka âzaları aleyhine dâvalar

Siyaset dünyasında hiç bir hükûmet halihazırda mevkii iktidarda bulunanların hükûmeti gibi bu derece çirkin ve gülünç bir şekilde kanun ve hak karşısında küçülmemiştir. Araştırılan ve uydurulan hâdiseler arasında daha ciddî itham ve iftiralar bulunabilirdi. Anlaşıldığına göre hali hazırda iktidar mevkiinde bulunanlardan hiç biri bu âdi ithamlara ve millî şerefi lekeliyen iftiralara iştirâk etmemiş yalnız eskiden Abdülhamidin porselen fabrikasının müdürü olan ihtiyar bir paşa ve bir kaç subay bu alçaklığa âlet olmuşlardır.

Kanunu Esasinin 92 nci maddesi gayet sarih ve katî olarak devlet nazırlarının ancak Divanı âli tarafından muhakeme edilebilecceklerini âmirdir.

Bu hükümler hilâfına olarak, muhtelif kabinelerde yer almış olan şahsiyetler bir harp divanı tarafından mahkûm edilmektedirler. Bu suretle kanunu esasiye bir darbe indirilmektedir. Altı ay önce âyan ve mebusan meclisleri önünde kanunun esasî üzerine yemin etmiş olan hükümdar ve halife bu suretle yemininden nükûl ettirilmektedir.

Bu budalalıklar evvelemirde harp ilânındaki ve bazı memurlar ve halk tarafından, harp esnasında hiyaneti vataniyesi yüzünden sırf askerî bir tedbir olan ve padişah tarafından tasvip edilmiş bulunan bir kanuna müsteniden harp mıntakası dışına sevkedilen bir millete yapılan tecavüzlerdeki mesuliyeti tespit etmek ve bunu İttihat ve Terakki fırkasına yükletmek maksadile yapılıyordu. Bununla itilâf devletlerine şimdiki hükûmetin ve bütün Osmanlıların oldu bitti onların dostu olduğunu veya daha doğrusu divanı harpte müddeiumumî sıfatile hareket eden yüzbaşının aşağıdaki iddianamesinde söylediği gibi hükûmet ve halk daima yapılan iyilikleri müdrik olduğu halde İttihat ve Terakki fırkasının yalnız beş on kişiden mürekkep olan komite ve hükûmetinin sebepsiz olarak itilâf devletlerine karşı harbe girmiş ve harp esnasında da mâsum ve mazlûm Ermeni ve Rus milletlerine karşı vahşetler işlemiş olduklarını anlatmak istiyor ve bunları Afrika vahşilerine yakışır bir tarzda mahkeme huzuruna getirip mahkûm etmekle bütün meseleyi halletmiş olduklarını zannediyorlar. Yeni hükûmet maznunların mahkûmiyetinden sonra itilâf devletlerinin: harbin tahrikçileri cezalandırılmış olduğuna ve yeni hükûmet de ötedenberi Fransız ve İngilizlerin dostu bulunduğuna göre Türkiye için bu harpten fena neticeler çıkmasın! diyeceğini ümit ediyor. Bundan başka, Jön Türklerin fena hareketlerinden dolayı cezalandırıldıkları bir zamanda Ermeni ve Rumların bir vatandaş gibi hareket edip maziyi unutacaklarını zannediyorlar.

Bu sersemler ancak bir müddet sonra, Clémenceau'dan siyasî bir tokat yedikten sonra zan ve kanaatlerinin ne kadar yanlış olduğunu anlıyabildiler. Clémenceau, verdiği cevapta harbe bilâ sebep girmiş ve Rumlara ve Ermenilere fena muamele etmiş yolundaki sözlerini bir itiraf şeklinde telâkki ederek şu mukabelede bulunmuştu: «Harbe sebepsiz olarak iştirâk ettiğinize göre bunun neticelerine de katlanmanız lâzımdır ve başka milletlere yaptığınız kötülüklerden dolayı siz de hüküm sür-

miye lâyık ve kadir değilsiniz. Rum ve Ermeni patrikleri yalnız Jön Türklerden değil, dört yüz senedenberi Türk idaresinden memnun olmadıklarını bildiriyorlar.»

Aşağıda, İstanbulun en tanınmış avukatlarının veya daha doğrusu İstanbul barosunun bütün âzasının harp divanı huzurundaki müdafaasının metnini aynen neşrediyorum; buna göre siyasî muamelelerinden dolayı devlet nazırları aleyhine ancak divanıâlide dâva açılabilir. Bundan başka mucip sebepleri ve kanun üzerinde fazla durmaksızın bu müdafaanın reddi hakkında verilen kararı ve nihayet dâvayı izah ederken müddeiumumînin yaptığı gülünç beyanatı da dercediyorum. Bu tarihî vesikalar okunurken şimdiki hükûmetin mahkemeleri ve hattâ bizzat divanı harbi kendi nefretine nasıl âlet olarak kullandığı ve divanıharp âzalarını ne gülünç ve çirkin bir vaziyete soktuğu anlaşılmaktadır.

VESİKALAR:

—

Divanıharbi Örfî Zabıtnamesi
27 Nisan 1335

Dava Vekili Celâlettin Ârif Bey. — Müdafaalarını deruhte eylediğimiz zevatın heyeti hâkimeleri huzuruna sevki için kararname ve iddianamede isnat edilen mevaddın mahiyeti kanuniyeleri bizi evvelemirde hukuku umumiye ile alâkadar edecek bazı izahat vermeğe mecbur ediyor. Tabiî makamı iddianın dermeyan buyurduğu veçhile Devleti Osmaniyenin teessüsündenberi sebkat etmemiş olan bu tarihî hâdisenin, kavanini mevzuamızın icabatı katiyesi dahilinde tedviri vazifei mühimmesi heyeti cedilelerinin kemali adaletine ve azmi metanetine ve alel-husus füturu nâpezîr mesaisine mevdudur. Mahkemei âliyelerinden sâdır olacak olan hüküm yalnız müekkillerimizi, nesli hâzırı değil, ensali müstakbelei Osmaniyeyi ve adaletin en mübeccel ve en ulvî misallerini mütevazıâne ifadelerile kaydeder

tarihi. islâmı Osmaniyeyi alâkadar eyliyecektir. Ve bütün beşeriyet şarka ve şarkın bilhassa bizlere müteveccih olan nazarlarında memleketimizde adaletin her türlü ârâzından, her türlü şâibeden, her türlü ihtiraslardan münezzeh olarak kabiliyeti tatbikıyesinin derecesini gösterecektir. Yine mahkemei devletleri huzuruna vazifesini tamamile müdrik, ancak hak ve hakikatin tecellisine hizmet etmek azim ve kararile çıkıyoruz. Heyeti celilelerinin muttasıf bulunduğu seciyatı âliyei nısfet bu tarihî vazifemizi teshil edeceğine de eminiz. Yine makamı âlii iddianın dermeyan buyurulduğu veçhile ârâz, intikam vesaire mahkemei âliyenizin işgal eylemekte olduğu o mevkii âlinize kadar yükselemez ve bu gibi şeyler heyeti hâkimei celileyi hiç bir veçhile müteessir edemez. Adaletin temerküz etmesi lâzım gelen bu mahalli mukaddesten; sadelikle, ihtişamla, şevketle bir ses yükselecektir ve bu ses, bütün ortaya atılan o gürültüleri bastıracak ve bütün âzametile istikbalde bile işitilecektir. Bu ses, adaletin ve hakkı hakikatin sesi olacaktır. İşte, bu kanaat ve samimiyetledir ki, hususatı âtiyenin dahi arzını kendimiz için bir vecibe addediyoruz: Müekkillerimize isnat olunan töhmet, taktil vesairede hem fiil olmak veya fer'an zîmethal bulunmak hususlarıdır ki, gerek iddianame, gerek kararname, İttihat ve Terakki cemiyeti münfesihasının biri: teşkilâtı hafiye, diğeri: teşkilâtı aleniyeye ait iki tarzda idaresini irae ediyor ve teşkilâtı hafiyesi marifetile idare edildiği taktil vesaire gibi mütaleme teşkilâtı aleniyesi dahi zahir olarak müekkillerimizden bir kısmının hem fiil ve bir kısmının da bilerek müzaheret suretile fer'an zîmethal olduklarını dermeyan ediyor. Tarzı iddia şu şekilde bulunmasına nazaran bu dâvânın heyeti aliyelerinin vazifesine dahil olup olmaması meselesi, en ziyade muhtacı tetkik bir meselei kanuniye teşkil eder. Müekkillerimizden Şait Halim Paşa ile Halil, Nesimî, İbrahim ve Şükrü Beyler malûm olduğu veçhile vükelâyı sabıkai devlettendirler. Kanunu esasînin vükelâyı devlete ait olan faslının otuz ve otuz üçün-

cü maddeleri nazarı dikkate alındığı surette görülür ki, vükelâyı devletin umuru memurelerine müteallik muhakemelerinin ancak divanıâliye aidiyeti ve memuriyetlerinden hariç sırf zatlarına ait olan her nevi dâvalarının da mahalli rüyeti mahakimi umumîyedir.

Diğer taraftan, Kanunu esasinin yirmi üçüncü maddesi gayet katîdir. Kanunu esasinin yirmi üçüncü maddesi diyor ki: Hiç kimse, kanunen mensup olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevolunamaz. Daha doğrusu icbar olunamaz. Ve keza Kanunu esasîmizin yüz on beşinci maddesi daha katî surette ifadei meram ediyor ve diyor ki: Kanunu esasînin bir maddesi bile hiç bir sebep ve bahane ile tadil ve icradan iskat edilemez. Demek ki şu suretle bu dâvanın iki muhtelif mahkemede rüyet edilmemesi ahkâmı müsellemei kanuniyeye müstenittir. Onun için biz bu meseleyi evvelâ dört cihetten tetkik ettik. Birinci cihet zatı madde olacaktır. İkinci cihet, müdâfaatkârlarımızın şahsiyet ve sıfatları, salisen isnat olunan ef'alin eşkâli kanuniyeleri ne suretle olduğunu, rabian da işbu dâvanın tahkikatına makamı aidince şüru edilmiş bulunması nukatı nazarından vazife meselesinin tetkiki lâzım gelir.

Evvelâ: Zatı madde; kararname ve iddianamedeki isnadatın başlıcası tehcir kanununun hini tatbikında vukua getirilen cerâime mütedair bulunuyor. Halbuki usulü dairesinde meclisi vükelâ kararile bittanzim iradei seniyei hazreti padişahiye iktiran ettikten sonra neşir ve ilân olunan bir kararnamenin esnayı tatbikında vukua getirilmiş olan cürümler olsa olsa, kanunu esasînin otuz birinci maddesi mucibince tâyin edilmiş olan hudut dahilindedir. Kanunu esasînin otuz birinci maddesi gayet sarihtir. Diyor ki: «Mebusan âzasından biri veyahut bir kaçı heyeti mebusanın dahilî dairei vazifesi olan ahvalden dolayı vükelâyı devletten bir zat hakkında mesuliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde evvelâ heyeti mebusanın nizamî dahilîsi mucibince bu misillû mevaddın heyete havalesi lâzım gelip gel-

miyeceğini müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müş'ir heyeti mebusan reisine verilecek takrir reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikatı lâzime icra ve iştikâ olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayanı müzakere olduğuna dair ekseriyetle tertip olunacak kararname heyeti mebusanda kıraat olunarak ve ledel'iktiza şikâyet olunan zat davet ile bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak âzayı mevcudenin sülüsan ekseriyeti mutlakasile kabul olunursa muhakeme talebini müş'ir mazbatası makamı sadarete takdim ile ledel'arz müteallik olacak iradei seniye üzerine keyfiyet divanıâliye havale olunur» denilmesine göre demek ki vükelâyı devletten bir veya bir kaç zatın aleyhinde vazifesi olan ahvalden dolayı mesuliyeti mucip şikâyet beyan edildiği halde o şikâyetin tahkikatının icrası munhasıran meclisi mebusanın şubesine aittir. O şube de doğrudan doğruya müstantiklik vazifesini ifa eder. İzahata göre zatı madde umuru memureden mütevellid bulunduğu cihetle kanunu esasinin 38 inci maddesinin sarahati katiyesi karşısında müekkillerimiz hakkındaki dâvayı memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait deaviden telâkki etmek mümkün değildir. İddianame ve kararnameye nazaran İttihat ve Terakki cemiyeti münfesihasının ilânı meşrutiyetten tarihi inhilâline kadar biri proğrama ve nizamnamei dahiliye müstenit zahiri ve alenî, diğeri de talimatı şifahiye ve mahremaneye müstenit mestur vasfı iki mahiyet ve mutearrızadeyi cami ve muhtevi olduğu ve mezalimi sairenin hafi teşkilât ile vukua getirildiği ve müekkillerimizden bazılarının vükelâyı devletten madut bulunmaları hasebile İttihat ve Terakki cemiyetinin meclisi umumî âzayı tabiiyesinden oldukları ve bu itibarla cemiyeti hafiye tarafından ittihaz edildiği iddia olunan efali cürmiyeye vâkıf oldukları halde bunları menetmemek suretile müzaheretlerinin mesbuk olduğu dermeyan ediliyor ki, bu da farzedilse bile bu şekildeki is-

nadına umuru vezaifi memurelerinden mütevellit olabilir. Ve Kanunu Esasînin 33 üncü maddesinin fıkrai ulâsındaki «memuriyetlerinden hariç ve sırf zatlarına ait» meselesi bu kadroya giremez. Çünkü müekkillerimizden vükelâ sıfatını iktisap etmiş olan bazı zevatın meclisi umumî âzayı tabiiyesinden bulunmaları hasebile keza meclisi umumî de vucudü farzedilen cemiyeti hafiye müntesibini tarafından ika olunan ceraime muttali oldukları halde bunların ikaına mâni olmamaları ve hattâ — yine iddianamedeki sözü alıyorum — bilerek menetmemiş olmaları teslim edilse bile, bu hareketleri vazifei memurelerini suiistimal etmek cürmünü teşkil edebilir. Çünkü vükelânın vazifesi esas itibarile bu şeylere mâni olmaktır. Mâni olmadıkları için vazifelerini suiistımal etmişlerdir demektir. Bu da, vazifei memuriyetten münbais olmak itibarile kanunu esasînin bâlâya nakletmiş olduğumuz 31 inci maddesi veçhile divanıâliye sevkedilmeleri lâzımdır. Yine iddianame ve kararnamede deniliyor ki, bir teşkilâtı mahsusa vardır: Harbiye teşkilâtı mahsusası. Bu teşkilâtı mahsusanın İttihat ve Terakki-cemiyeti ile münasebettar olduğu ihsas ediliyor ve bu da bizim müekkillerimiz için bir meselei tecerrüm olmak üzere gösteriliyor.

Halbuki, teşkilâtı mahsusa bir takım esbabı askeriyeye müpteni idi ve doğrudan doğruya harbiye nezareti tarafından ihdas edilmiş bir daire olmak hasebile müessesatı umumiyei devletten bir dairedir, bir şubei dahiliyedir. Bu dairenin bir merkezi ve şuabatı muhtelifesi olduğu gibi harbiye nezaretinden verilen talimatnamei resmî dairesinde tedviri umur ile mükellef bir takım memurin ve düstahdemini bulunduğu ve bunların maaşatı da devletin umumî bütçesinden tediye edildiği tabiîdir ki, cümlece malûmdur. Bu teşkilâtı mahsusaya ait harbiye nezaretinde mahfuz bulunması lâzım gelen kuyudatı resmiye ve dosyalar celbedilirse görülür ki, bu iddiamız mahzı hakikattir. Çünkü teşkilâtı mahsusa bir dairei resmiyedir ve onun başında bulunan bir takım muvazzaf zabitan ve memurin

vardır ve bunlar da maaşlarını daima devletin umumî bütçesinden almışlardır. Bu dairenin umurunu tedvir eden eşhas meyanında Ittihat ve Terakki cemiyeti âzasından bir takım zevat bulunmuş, bunların da o suretle bulunmaları acaba teşkilâtı mahsusayı devairi resmiyei devletten hariç tutabilir mi? Bittabi tutamaz. Çünkü bugün de bir çok kimseler kendi hususi vazifeleri olduğu halde ayrı bir takım yerlerde de memur olabilirler ve oralarda da hizmet edebilirler. Meselâ İttihat ve Terakki cemiyeti âzasından bir takım zevat vardı ki, bunlardan kimi müdafaai milliyede, kimi cemiyeti tedrisiyei islâmiyede, kimisi de Hicaz sıhhiye komisyonunda muvazzaf idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu zevatın oralara girmesi nasıl bu devairi resmiyei ilmiye veya sıhhiye olmak gibi dairei resmiyetten çıkarılamaz ise, teşkilâtı mahsusada, resmî olan bu dairede bulunmaları ve orada çalışmaları, bu daireyi, müessesei resmiye halinden çıkaramaz.

Saniyen müekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında bazı mütaleat dermeyan edeceğim: Arzeylediğim veçhile müekkillerimizden bir kısmı vükelâyı devlettendir. Vükelâ, kanunu esasîmizin mevaddı sarihasına göre devletin siyaseti umumiyesinden müştereken ve dairei nezaretlerine ait olan muamelâttan dolayı da münferiden ve dahili dairei vazifesi olan ahvalden dolayı da cezaen divanıâli huzurunda mesulrür. Kanunu esasînin mevaddı marûzası sarahati katiyesine iptinaen mesuliyet maddesi ne heyeti istintakiye ve iddia tarafından ve ne de mahkemei devletleri tarafından tefsir edilemez. Çünkü, kanunu esasinin yüz on yedinci maddesinin fıkrai ahiresi mucibince tefsir salâhiyeti meclisi âyana aittir ve ancak bu tefsiri meclisi âyân yapar. Nitekim heyeti âyan, meclisi âyan zabıtnamesinin 29 kânunuevvel 334 tarihli zabıtnamesinde münderiç olduğu veçhile tehcir ve katil faillerinin tecziyesinde hükûmetin derecei faaliyetini anlamak üzere meclisi âyan reisi sabık: Ahmet Riza Bey tarafından vâki olan suale, hükûmet namına

cevap veren adliye nazırı beyefendi, tehcir suretile ika edilen ceraimi üç dereceye ayırmıştı.

ÂYAN MECLİSİNCE REDDEDİLEN TAKRİR:

Bunlardan birincisi: Divanıâliye sevkı lâzım gelen memurin tarafından ika olunması muhtemel ceraimdir. İkincisi bunların gayri memurun canibinden ika olunan ceraim. Üçüncüsü eşhası âdiye tarafından ika olunan ceraimdir. Hükûmeti Osmaniye namına orada söz söyliyen adliye nazırı beyefendi, meclisi âyana bu yolda beyanatta bulunmuş ve demişti ki: Divanıâliye sevkı lâzım gelenler hakkında ve bu işlere taallûk eden ahvalde müddeiumumîlerin hiç bir takibatta bulunamıyacağı ve tahkikat esnasında bu kabîl ceraime müsadif olursa bunu tesbit ederek makamı nezarete bildirmesi iktiza edeceği. ve divanıâliye ait olan muhakematta şayanı dikkat bir mesele vardır ki, o da, cürüm efradı ahali ile müşterek olursa en büyük mahkemeye tâbi olması kaidei hususiyedir: Şu halde divanıâliye sevkı lâzım gelen mesailde efradı ahaliden bazılarının methali olduğu takdirde bu gibi efradın da kâffeten divanıâliye sevkleri icap eder. Çünkü cürüm, ceraimi mürtebitedendir. Demek ki bu mesele meclisi âyanda, yani kanunu esasîyi tefsire salâhiyettar olan meclisi âyanda müzakere edilmiş ve meclisi âyanın kararı, malûm olduğu üzere, tefsir mahiyetini haiz bulunmuştur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükelâdan olan zevatın divanıâliye sevkedilmeleri ve hattâ vükelâdan gayri var ise onların da divanıâliye sevkleri esası meclisi âyanda kabul edilmişti. Bu mesele; arzettiğim veçhile meclisi âyanda devrü diraz müzakere edilmiş ve Damat Ferit Paşa hazretleri tarafından divanıâli teşkili hususunu intihabatı cedideye talik ve vükelâyı maznun muhakemelerinin divanı harplere müsaraaten sevkı hakkındaki takrirleri mülkiye encümeninin mazbatasile birlikte meclisi âyânda müzakere edilmiş ve adliye nazırı

arzeylediğim veçhile ifadatta bulunduktan sonra Ferit Paşa hazretlerinin takriri meclisi âyanca reddedilmiş ve adliye nazırının tefsir mahiyetinde meclisi âyanda dermeyan ettiği sözler meclisi âyanca kabul edilmiştir. Demek ki, meclisi âyanın bu suretle vermiş olduğu karar, bir tefsir kararıdır. Onun için yine tekrar ediyorum, ne müstantık, ne de makamı âlii iddia ve ne de makamı devletleriniz kanunu esasiyi tefsir edebilmek salâhiyetini haiz olamazlar. Kararı mezkûr ile tehcir ve tekabbülü ceraiminin vükelânın memuriyetlerinden hariç olmayıp umuru memurelerinden mütevellit olduğu meclisi âyanca kabul edilmiş ve vükelânın divanıâliye sevkleri meclisi âyanca takarrür etmişti. Bu kararın muvacehei ilmiyesinde heyeti celilelerince mevzuubahis dâvayı rüyete vazifedar olduğuna dair karar verildiği takdirde tabiîdir ki, sadr âhik hazretlerinin meclisi âyanda reddolunan takrirlerini mahkemei devletleri terviç makamında telâkki buyurmuş olacak ki, bu da, kanunu esasi ile ne dereceye kadar kabili teliftir, burası da cayi teellümdür. İşte bu arzettiğimiz esata, iptinaendir ki, ve müekkillerimizin mevkileri hasebile kendileri ancak divanıâlide muhakeme olunabilir. Salisen, müekkillerimize isnat olunan ceraimin mahiyet ve şekli kanunîsi kararnamenin bir fıkrai mahsusasında beyan olunduğu veçhile, isnat olunan ceraimin müekkillerimizin vazifeleri haricinde ceraimi âdiyeden madut olduğu farz ve tasavvur edilse bile, bu misillû ceraimin mahalli rüyeti yine mahkemei âliniz, divanıharp değil, mahakimi âdiye olmak iktiza eder. Çünkü divanıharpler istisnaî mahiyeti haiz ve salâhiyeti kazaiyeleri derecesi idarei örfiye kararnamesinde musarrah olduğu veçhile mahdut ve muayyen mahakimi hususiyedendir. Burası, üç yüz yirmi beş senesindenberi idarei örfiye altındadır.

BAZI ÇÜRÜK İDDİALAR:

İstanbulda ilân olunan idarei örfiye bir zamanlar Gazı

Muhtar Paşa kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat yeniden memlekette görülen âsarı ihtilâl üzerine yeniden vazedilmiştir. Zaten Kanunu Esasîmizin 113 üncü maddesi, idarei örfiyeyi tarif ediyor; diyor ki: Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyed âsar ve emarat görüldüğü halde hükûmeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idarei örfiye ilânına hakkı vardır. İdarei örfiyeyi tarif ediyor: Kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tatbikından ibaret olup idarei örfiye tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizamı mahsus ile tayin olunacaktır, diyor. İdarei örfiye kararnamesi şekil ve suretinde olmak üzere, neşir ve ilân olunuyor ve idarei örfiyenin salâhiyeti kanunî bir surette tahdit edilmiş oluyor. Filhakika Kanunu Esasînin maddei maruzası, idarei örfiyeyi ihtilâl haline hasretmesi, emniyeti hariciye ve dahiliye mevzuubahis olması mütaleatı çakiranemizi tamamile teyit eden vesaikı kanuniyedendir. Çünkü Kanunu Esasî ile mutlaka bu suretle divanıharplerin salâhiyetleri tamamile tayin ve tahdit edilmiştir. Müekkillerimizin divanıâli huzurunda muhakemelerinden bir lâhzacık olsun sarfınazar eylesek ve idarei örfiye kararnamesinin haklarında tatbikını kabul etsek bile müekkillerimize isnat olunan cürümlerin kararnamenin yedinci maddesi mucibince mahakimi adliye tarafında rüyet edilmesi lâzım gelir. Divanıharp munhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiyei cezaiyenin vezaifile mükellef olduğundan bir mahkemei fevkalâde olan ve en büyük mahkeme telâkki edilmesi lâzım gelen divanıâlinin makamına hiç bir sebep ve suretle kaim olamaz. Kezalik idarei örfiye kararnamesinin dokuzuncu maddesini aynen okuyorum:

«Divanıharp munhasıran makamına kaim olduğu mahakimi âdiyei cezaiyenin vezaifile mükellef olduğundan idarei örfiye ilân olunan mahallin haricinde kâin mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mahakimi âdiyesinin selâhiyeti dahilinde olmıyan bir işe müdahaleye hakkı olmıyacağı gibi

idarei örfiye altında bulunan mevkiin mahakimi âdiyesinin idarei örfiye ilânından evvel bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere dahi bakamıyacaktır» denilmekle divanıharbin hem dairei salâhiyeti, hem dairei kazaiyesi ve hem de vazifesi tahdit edilmiş oluyor. Mahakimi âdiyenin bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere va'ıyetten menedilen divanıharp, nasıl olur da en yüksek mahkeme olan divanıâlinin deruhte etmiş olduğu bir işe vaz'ıyet edebilir ve o işi görmek ister? Kezalik iddia ve kararnamede müekkillerimizden vükelâlıkta bulunmuş olanların İttihat ve Terakki cemiyeti meclisi umumîsinin âzayı tabiiyesinden bulunmaları hasebile cemiyetin teşkilâtı hafiyesi tarafından ikaı iddia edilen efali cinaiyeye muttali oldukları halde bilerek müzaheret ettikleri derkeyan olunmaktadır.

Bu iddia ancak hafi cemiyetlere dahil bulunan ve o cemiyetlerin hedef ve gayesini takip edenlere sari ve şamil olabilir. Yoksa mücerret vükelâyi devletin İttihat ve Terakki cemiyeti meclisi umumîsi âzayı tabiiyesinden bulunmaları keyfiyeti âzayı cemiyetten bazıları tarafından hafiyen teşkil edildiği farzolunan cemiyeti hafiyeye mensubiyetlerine delâlet edemez. Zaten bu sebebe mebnidir ki, böyle bir iddia ve isnat ne iddianame ve ne de kararnamede mesbuk değildir. Farzımuhal olarak İttihat ve Terakki meclisi umumîsinde âzalık sıfatını iddiayi vakiin sübutuna bir sebebi kâfi addetsek bile anasırı muhtelifeden mürekkep olan İttihat ve Terakki meclisi umumîsi bilûmum âzasının da mefruz cemiyeti hafiyeye müzaheretlerini kabul etmek lâzım gelirdi. Filhahika bu müzaheret tarzında olan bu isnat, Divaniye mebusu merhum Fuat bey tarafından ita edilip vükelânın divanıâliye sevkı hakkındaki takrir muhteviyatında da mevcut bulunuyordu ve bu isnat ile beraber ayrı ayrı bir takım efali cürmiye atfedilmiş olmasına nazaran içtimaı ceraim kaidei kanuniyesi mucibince bu ceraimin Kanunu Esasî mucibince divanıâli huzurunda rüyeti muktazidir. Müsaade buyurulursa Sadettin bey devam etsinler.

Sadettin Ferit bey (Dâva vekili). — Divaniye mebusu merhum Fuat bey tarafından verilmiş olan takrir Meclisi Mebusan zabıtnamelerinde muharrerdir. Orada hatırı âcizanemde kaldığına göre on veya on iki bent üzerine o kadar şümullü ve o kadar umumî surette düşünülmüş ve yazılmıştır ki, İttihat ve Terakki cemiyetinin şu memlekete ika ettiği tasavvur olunan veyahut tasavvur edilebilecek olan tekmil ef'ali ihata etmiş ve tamamile Kanunu Esasînin hududu dairesinde düşünülerek gerek vükelânın divanıâliye merbutiyeti dolayısile onlar hakkındaki aksamın ve gerekse efradı ahaliden bulunan diğer kesanın yine bu müşterek bulunulan fiilden dolayı anlara tebaan divanıâlide muhakemesinın icrası lâzım geleceği dermeyan edilmiş ve uzun uzadıya teşrih ve izah olunmuştur.

Yine Meclisi Mebusan zabıtnamelerile ve netayici filiyesile sabit olduğu veçhile o takrir kabul edilerek tahkikat vazifesini icra edecek olan şubei mahsusasına havale olundu, tahkikat icra edildi ve şu tahkikatın icrasile isnat edilmiş olan efalin bugün heyeti muhteremenize, divanı celilemizde mevzuubahis bulan ancak bir kısmıdır. Bu cihatın tahkiki dahi yine bu şubede mevzuubahs bulunmuştur. Şubei tahkikiye malûmu âlinizdir ki, bir cüzü'dür ve cüzü' ise ya bilfiil mevcut veya bilkuvve mevcut olan bir küllün parçasıdır, fer'îdir. Tâbiri mahsus ile demin refikı muhteremim Celâlettin Ârif beyefendi tarafından bir heyeti istintakıye şeklinde gösterilmiş olan bir heyeti tahkikiyedir, tahkik ise istintakın şekli umumîsi olmak üzere doğrudan doğruya divanıâliye nisbet olunmakta tereddüt edilmiyecek mertebededir. İşte bu suretle bu dâvaya divanıâli vaz'iyet etmese bile bir dâva bir mahkemede derdesti tetkik ve tahkik iken ayni dâvanın başka bir mahkeme tarafından tahkik ve tetkik ve rüyetine mesağı kanunî yoktur. Şu müsellem ve Kanunu Esasînin yirmi üçüncü maddesine müstenit olan şu vazife hiç bir nazariye ve hiç bir içtihadı şahsî ile tağyir edilemez. Kararnamede müekkillerimizden bazı zevat tarafından esnayi

tahkikte şu vazife meselesinin dermeyan edilmiş olduğu zikrediliyor ve esbabı mucibesile şu talepleri reddediliyor. Tabiîdir ki, esnayı tahkikte dermeyan edilmiş olan bu itirazı mütekaddemin reddi üzerine bir itiraz, bir vaziyeti kanuniye almak ihtimali yoktur. Çünkü divanıharbı mahsusun şu noktai nazarı da ne şekilde, yani bu heyeti tahkikiye mukarreratını ne derece üzerine tetkik etmek imkânile mücehhez bulunduğu malûm değildir. Binaenaleyh hukuku umumiyeden ve mahkemenin salâhiyetinden bahsetmeği tabiîdir ki, bugün mahkemei âliyeniz huzurunda isbatı vücut etmeğe talik etmiş bulunuyorlar. Efendim, kararnamede: vükelânın vazifelerinden mütevellit bir cürümü siyasîleri olursa divaniâliye sevkolunurlar ve doksan ikinci madde ile kanunu esasînin otuz üçüncü maddeden evvel eğer otuz birinci maddeyi tetkik etmiş olsa idiler, demin refikı muhteremim Celâlettin Ârif Bey tarafından pek vâkıfane arzedilmiş olan otuz birinci maddede vükelânın ne gibi ahvalden dolayı divanıâliye sevkı lâzım geleceği musarrah bulunduğunu tahattur eder ve otuz üncü maddeye temas etmek lüzumunu hissetmezdi. Halbuki otuz üçüncü madde yine heyeti tahkikiyenin vazife iddiasını red yolunda ittihaz ettiği kararı teyit etmiyor. Efendim, madde gayet sarihtir, orada vükelânın vazifei memuriyetinden hariç sırf zatlarına ait denilmiştir. Şimdi burada kanunun istimal ettiği bir kelimeyi her halde imale etmek, ihmal etmemek mukteziyatı kanuniyeden olduğu gibi vazifei memuriyetlerinden hariç demekle vazifei memuriyetleri dahilinde bulunan ahvalin divanıâliye aidiyeti tekrar teeyyüt ettikten sonra sırf zatlarına ait, yani bir cürmü şalisî, eşhası adiyei saireye vukubulan taarruzları; meselâ vükelâdan birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkir etmesi, yahut o şahsa ait olarak bir sahtekârlık fiili irtikâp etmesi gibi ahval ki, bu fiil o memurdan yani o zattan sanati memuriyeti itibarile değil, sıfatı zatiyesi itibarile sadır olmuş bulunuyor. Yoksa vazifei memuriyeti itibarile yapılmasına veyahut yaptırmamağa dikkate

mecbur bulunduğu ahvali yaptırması veya yaptırmakla mükellef bulunduğu ahvali yaptırmaması gibi eşhası saireye karşı vukubulmuş olan ceraim, otuz birinci madde mucibince doğrudan doğruya divanıâliye aittir. Heyeti tahkikiyenin şu fiilde cürmü siyasî mahiyeti tasavvur etmesi bizce zayıf bir nazariye halinde kalmış oluyor. Çünkü bunu def ve red yolunda doksan ikinci maddeye temessük etmişler. Doksan ikinci madde; vükelâ ile mahkemei temyiz rüesa ve âzasının ve zat ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hali muhataraya ilkaya tasaddi eyliyenlerin muhakemesine aittir; deniliyor, binaenaleyh vükelânın divanıâliye gitmesi lâzım gelir. Ve dâva şu şekli siyasîde olmasile mukayyettir. Buraya kadar izah ettiğimiz nazariyelere heyeti tahkikiyenin maksadına vüsul arzusile vâsıl oluyoruz. Halbuki bu madde divanıâlinin teşekkülüne taallûk ediyor ve faslâ divanıâli deniyor. Doksan ikinci madde orada başlıyor. Evvelâ divanıâlinin sureti teşekkülünden bahsediliyor sonra da deniliyor ki: «Vazifesi vükelâ ile mahkemei temyiz rüesa ve âzasının ve zat ve hukuku şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hâli muhataraya ilkaya tasaddi eyliyenlerin muhakemesidir». Bu fıkrada evvelâ vükelâdan bahsediliyor; demek ki, divanıâlinin vazifesi evvelâ vükelâyı muhakeme etmektir. Şu kaydi mutlak tabiîdir ki, vükelânın divanıâlide muhakemesini istilzam eden hususattır.

Evet, divanıâlinin vazifesi 31 inci maddenin sarahati ve 33 üncü maddenin teyidi ile vükelânın divanıâli huzurunda rüyet edilecek dâvalarını rüyet ve tetkik etmek, ikincisi mahkemei temyiz rüesa ve âzasının muhakemesidir. Malûmuâlinizdir ki, muhakemei temyiz ümmülmahakimdir, onun fevkında bir mahkeme yoktur. Derecat itibarile mahakimi rüesa ve âza ve eczasının nerede muhakeme edileceği malûm ve musarrahtır. Mahkemei temyiz âzasının fevkında bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdi edilmiş olan vezaif ruhu adalete teması tam halinde bulunduğundan gerek kasdı mahsus ile, gerek va-

zifei memuriyetini suiistimal neticesi olarak ika edilmiş olan cürümden mütehassıl zararı telâfi etmek için başka bir makam kalmadığından...

Reis. — Bunlar malûm şeyler müekkillerinize ait olan vukuattan bahsediniz.

Sadettin Ferit Bey (Devamla). — Binaenaleyh şu noktai nazardan mahkemei temyiz âzasının vazife ve memuriyetlerinden münbais olan fiilleri yine divanıâliye girecektir. Diğer hususattan dolayı tatvili makale lüzum görmüyorum. Şimdiye kadar irat etmiş olduğumuz şu vazifei itirazı vükelâyı sabıkai devletten bulunmuş olan müekkillerimize ait gibi görüyoruz. Fakat esas itibarile divanıâliye ait olmıyan bir fiil ile tecrim edilmiş olan, hemfiil addedilmiş bulunan zevatın ef'alinde zîmethal olmak üzere bulunurlar. Tabiîdir ki, hazırı bilmuhakeme olan değil, doğrudan doğruya faili asil gibi itham edilmiş vükelâ da bulunuyor. Fer'an zîmethal olmak itibarile şu cürmün müekkillerimizi ızrar etmek ihtimali olsa dahi evvelce de arzedilmiş olduğu üzere fer'iyet itibarile cürmün mahalli tetkiki, mahalli rüyeti divanıâli olunca bundan mürtebit olmak dolayısile divanıâliye zaten divanıharbe merbut olmadığı tasavvur edilen zevatın dahi şu hakkımızı dermeyan etmeğe hakları olacağı derkârdır. Çünkü divanıâli dâvaya vaz'ıyet etmiş ve dâvayı rüyete başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısiyle tekmil deaviyi rüyet etmesi lâzım gelir. Adaletin salim bir surette ve tarikı kanunîde cereyan etmesi için böyle olmak icap eder. Reis Paşa hazretleri, refikı muhteremim Celâlettin Ârif Beyefendi tarafından mukaddemede arzedildiği veçhile divanı muhteremenize karşı emniyet ve itimat nâmütenahidir, fakat bizim bir vazifei kanuniyemiz var ki, müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhakemenin her halde mercii mahsusunda ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü ita ile mükellef olan zevat tarafından verilmesini talep etmektir.

MAHKEMENİN SALÂHİYETİ MESELESİ:

Reis Paşa hazretleri, bizim bu vazifei itirazımız esasen bu dâvayı heyeti muhtereme rüyet ediyor diye değildir. Heyeti muhteremeniz bizi yeni dinliyor. İhtimal bizim tarafımızdan vâki olmamış olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından da nazarı dikkate alınabilir. Bu cihet heyeti tahkikiyede mevzuubahis olmuştur ve biz de bu hakkı her zaman dermeyan etmek vaziyeti kanuniyesini haiz bulunmuş oluyoruz ve bunu şimdi dermeyan ediyoruz ve diyoruz ki: heyeti muhteremeniz kendi huzuruna gelen şu dâvayı rüyete salâhiyettar olmadığına karar ita buyursun. Çünkü malûmu âlinizdir ki, mahakimin derecata taksimi büyük bir kaideye, büyük bir hikmete müstenittir. Mahkemei muhteremenizden sâdır olacak mukarreratın divanı devletlerinin teşkiline dair ilân edilmiş bulunan kararname ile müeyyettir. Binaenaleyh divanınızın kudret ve salâhiyeti hükmiyesi pek vâsi ve pek katîdir. Fakat bu salâhiyet ve katîyetlerin hâdiseye keyfiyeti tatbikını takdir edecek bir divanı umumî, bir mahkemei tarih ve bütün bunların fevkında her ferdin icraatını cerh veya muaheze edecek bir de mahkemei kübra vardır. İşte biz de bir taraftan halifei zişanile milyonlarca efradile tamamii ahkâmını muhafazaya yemin ile teyit edilen kanunu esasîmizin muvacehei maddisinde, diğer taraftan Mahafetallah terkibile telhis olunan bütün mukaddesatın huzuru mânevisinde tarihin heyeti celilenize tahmil ettiği en ağır vazifei adaleti ifaya davet ediyoruz ve dâvanın heyeti celilenizin salâhiyeti haricinde bulunduğundan bahsediyoruz.

Mahmut Mahir Efendi, (dâva vekili.) — Efendim. Sadettin Ferit Bey, içtimaı ceraimden bahsettiler, ezcümle müvekkilim İbrahim Bey, vazifei memuresinden mütevellit siyasî ve gayri siyasî birtakım ceraimden dolayı divanıâlinin-heyeti tahkikiyesine, yani meclisi mebusanın şubei mahsusasma celbolunuyor. Makamı iddianın kararnamesinde divanıâlinin vazifesine teca-

vüz edilmiyeceğinden bahsedildi. Demek ki, müvekkilim İbrahim Beyefendiye mahkemei âliyelerine sevkedilen cürümden maada, bir cürüm isnat olunuyor. Şu halde kendilerinde içtimaı ceraim var demektir. Ceraimi içtimaiye halinde mecmu ceraimin kâffesi birden muhakeme edilir. Onların en ağırı hakkında hüküm sâdır olur. En ağır cezayı müstelzim olan hüküm, diğerlerinin yerine kaim olur. Yoksa ceraim tefrik edilerek bir kısmı bir mahkemede, bir hükme iktiran, diğeri diğer bir mahkemede bilmuhakeme hükme iktiran etmek yani, ayrı ayrı cürümler için ayrı ayrı hükümler vermek caiz olmaz. Binaenaleyh kendileri haklarında diğer mahkemede derdesti rüyet olan bir dâva için mademki divanıâliye ait olan dâvaya mahkemei âlileri vaz'ıyet edemiyor, diğer bir mahkemenin vaz'ıyet etmiş olduğu bir cürme vaz'ıyet etmemek icap eder. Çünkü bu halde, yani içtimaı ceraim halinde ceraimin tetkiki ve ayrı ayrı muhakemesi kanunen caiz olamaz.

Cemal Mollâ Bey. — Reis Paşa hazretleri, bendeniz de refiki muhteremime iştirâk ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsıma ait bazı mülâhazattan ibarettir. Vazife meselesini tekrar ediyorum.

Mustafa Nazmi Bey. (Müddeiumumî). — Dermeyan edilen vazife ve salâhiyet meselesi hakkında bendeniz de noktai nazarımı arzedeceğim. İcrası talep olunan muhakemenin (işitilmiyor sadaları) bu divanı harbe mi, yoksa kanunu esasînin tayin ettiği divanıâliye mi aittir. Bu cihetin tayini isnat olunan cürümlerin umuru memureden münbais olup olmadığının tayinine mütevakkıftır ve kararnamede ve ithamnamede iddia olunan cürümler memuriyet itibarile tahaddüs etmemiş, merkezi umumîde ve merkezi umumînin iztimaı umumîsinde tahaddüs etmiş ceraimden dolayıdır. Şu halde, sureti sevkı dâvâ vazifei memureden münbais olmak üzere telâkkiye müsait değildir. İbrahim Bey hakkındaki ceraimi içtimaiye meselesi henüz malûm

değildir. Bazı evrakın, meclisi mebusandan müddeiumumîlik makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürmün hini muhakemede vazifei memureye taallûku tahakkuk ederse, olvakit nazarı dikkate alınabilir. Vazife ve salâhiyet meselesi katîyen mevzuubahis olamaz. Fakat hali hazır itibarile bu, mahkemei âliyenizin dairei salâhiyetindedir. Çünkü sevkı dâva şundan ibarettir. Kararnamede kıraet olunan sırf şahsî ceraimdir. Eğer hini muhakemede öyle olmadığı tahakkuk ederse olvakit nazarı dikkate alınabilir.

Reis. — Lâzım gelen tetkikatın ifasından sonra kararımızı tebliğ edeceğiz. Perşembe günü saat birde inşallah ikinci muhakemeye mübaşeret ederiz.

BİRİNCİ MAHKEMENİN SONU:

Divanıharp cezayı mucip beş fiile istinat ederek, devlet nazırlarından sadrâzamı, harbiye nazırını, bahriye nazırını ve maarif nazırını idama mahkûm etmiş ve ayni kabineye dahil olup mahkeme huzuruna bizzat çıkmış olan telgraf nazırını beraet ettirmiştir.

Mahkûmların suçsuz olduğunu ve hâkimlerin işledikleri cinayeti memleketin efkârı umumiyesi ve bütün dünyanın nazarları karşısında isbat için bu beş fiili sırasile tetkik etmek kifayet edecektir:

Madde 1. — Divanıharpte rüyet olunan muhakemat neticesinde tahakkuk eden Trabzon, Yozgat, Boğazlıyan taktil cinayatının İttihat ve Terakki erkânından bulunanlar tarafından tertip ve icra ettirildiği ve esnayi müdafaada dermeyan olunduğu gibi mezkûr cinayetin vukuundan sonra haberdar olanlar bulunduğu farzolunsa bile ıtılâdan sonra dahi men'i tekerrür ve evvelkilerin müteçasirleri hakkında birgûna teşebbüsatta bulunulmamış olması.

Evvelâ: Eğer cinayetlerin İttihat ve Terakki cemiyeti reis-

leri tarafından tertip ve icra edildiğinin anlaşılmış olduğu iddia ediliyorsa, kararda bunların kimin tarafından ve ne şekilde tertip ve icra edildiği zikredilmemektedir. Mantıkan hep faraziyelere istinat edeceğiz. İddia edilen bu muameleler İttihat ve Terakki cemiyeti âzaları tarafından şahsan yapılmış veya devlet memurlarına nüfuz ve tesir edilmek suretile yaptırılmıştır.. Eğer bunlar şahsan yapılmışsa, bu takdirde şahsan işlenen bir cinayetten dolayı bütün fırkanın ve hükûmetin de mesul tutulmalarına tabiîdir ki, lüzum yoktur. Bilâkis devlet memurlarına nüfuz ve tesir yapıldığı iddia edilmek isteniyorsa, bu takdirde İttihat ve Terakki komitesi âzasının hükûmete karşı müşevvik ve muharrik mevkiinde olmadığı da tabiîdir ve bütün mesuliyet de bu nüfuz ve tesir altında hareket etmiş olan memurların üzerine düşmektedir.

SUÇSUZLAR MAHKÛM EDİLİYOR:

Üçüncü bir imkân da, İttihat ve Terakki komitesi âzasının hükûmet memurlarile birlikte hareket etmiş olmasıdır. Bu takdirde ise gerek cemiyet ve gerek hükûmet âzasından işledikleri cinayetten dolayı birlikte hesap sorulması ve bunların mahkûm edilmesi lâzım gelir. Buna mukabil mahkûm edilen kabine âzaları arasında, Ermeni tehcirleri esnasında Suriyede bulunan ve binaenaleyh bu işlerle hiç bir alâkası olmıyan Bahriye Nazırı Cemal Paşa da vardır. Kendisine bilâkis Ermeni cemaatler o mıntakalara gönderilen Ermeni muhacirlere gösterdiği iyi muamelelerden dolayı müteaddit defalar şükranlarını bildirmişlerdir.

Maarif Nazırı Doktor Nâzım Bey, mütarekeden ancak üç ay önce kabineye girmiş ve kabinenin tehcir münasebetile aldığı tedbirlere hiç bir suretle iştirâk etmemiştir. Bu noktalar hiç nazarı itibare alınmadığı için, harp divanının isimleri kendisine bildirilmiş olan şahsiyetleri hiç bir delil aramaksızın, doğrudan doğruya ölüme mahkûm ettiği anlaşılıyor.

Saniyen: Mahkûmiyet sebebi olarak - müdafaaya göre cinayetlerin ikaından sonra bundan haberdar olan kimseler varsa bunların bu cinayetlerin tekerrürüne mâni olmadıkları ve failler aleyhine hiç bir teşebbüste bulunmadıkları ileri sürülmüştür. O sırada İstanbulda bulunmıyan Cemal Paşanın bundan başka bu hâdiselerle doğrudan doğruya hiç bir münasebetleri olmıyan Maarif, Ticaret, Evkaf, Nafia ve Hariciye Nâzırları gibi şahsiyetlerin sonradan öğrenmiş oldukları farzedilebilir. Bu şahsiyetlerin malûmat edindikten sonra, mâni olmak için hiç bir teşebbüste bulunmamış olmaları mahkûmiyet için bir sebep olarak kabul edilmektedir. Bir kere mahkûmlardan Cemal Paşa bizzat Suriye cephesinde kumandanlık ederken iddia veçhile Bozgaliyan ve Yozgat'ta işlenen cinayetlere nasıl mâni olabilirdi? Sonra o zaman kabineye dahil olmıyan Doktor Nâzım Bey ne yapabilirdi? Mahkûmlar arasında Cavit Bey de bulunuyor. Bu zavallı da harp ilânı yüzünden kabinede hâkim olan noktai nazar ihtilâfı neticesinde istifa etmiş ve Ermeni tehcir hareketi tamamile bittikten sonra sırf benim ısrarım üzerine ve vatana hizmet etmek maksadile yeniden kabineye girmişti. Gerek Doktor Nâzım Bey, ve gerek Cavit Bey hâdiselerin vukuu sırasında hususî birer fertten başka bir şey değildi. Şu halde, hususî fertlerden birine verilen cezanın bu maznunlara da verilmesi lâzım gelirdi.

DAHİLİYE NAZIRININ VAZİYETİ:

Şimdi meseleye ithal edilmiş olan diğer nazırlara ve hususile Dahiliye Nazırına gelelim; Yukarıda da işaret ettiğim gibi Ermenilerin sevkıyatı esnasında işlenen bazı cinayetlere onların ikaından sonra haberdar olmuştum. Derhal tekerrüre mâni olmak ve suçluları cezalandırmak için icap eden tedbirleri aldım. Bu tedbirlerin neticesi olarak faillerin bir çoğu ölüme mahkûm edildi ve bir kısmı da muhtelif cezalar yedi. Dahiliye

Nezareti derhal Anadolunun muhtelif yerlerinde tahkikat yapmak ve tehcir sırasında işlenen cinayetlerin faillerini hemen mahallî mahkemelere ve divanıharplere teslim etmek üzere memleketin en yüksek memurlarından mürekkep dört tahkikat komisyonu göndermiştir. Bu şahıslar acaba vazifelerini yapmamışlar mıdır? Eğer yapmadılarsa onların da mahkeme huzuruna çağırılmaları icap ederdi. Temyiz mahkemesi ve cinayet mahkemesi reisleri kezalik şûrayı devlet âzaları bugün müstantik karşısında ifade vermediklerine ve mesul tutulmadıklarına göre bunların vazifelerini yapmış olduklarına kani olmak icap eder.

Bu halde, Dahiliye Nazırı da hâdiseleri öğrendiği zaman failleri derhal takip ettirmiş ve tekerrüre mâni olmak için icap eden tedbirleri almıştı. Binaenaleyh birinci madde için ademi mesuliyetin kabulü lâzımdır.

UMUMİ HARBİN İLÂNINDAN KİMLER MESULDÜR?

Madde 2 (aynen), — Reisi umumî sadrıesbak Sait Halim Paşa, seferberliğin bidayetinde sahilhanesine davet eylediği merkezi umumî âzalarına harbe iştirak etmek pek muhataralı olduğu ve devlet için en iyi vaziyet bitaraflık olacağı hakkında izahat ita ve delâil irae eylemiş olduğu halde kabul ettiremediğinden harbe iştirak edilmiş olduğunun meclisi mebusanda ita eylemiş olduğu ifadatı mazbutası münderecatından anlaşılması ve İttihat ve Terakki murahhası mesullerinden Rıza Beyin esnayi muhakemesinden Trabzonda teşkil olunan çetelerden ilânı harbı beklemeksizin Rusya memaliki dahiline sevkettiği eşhas vasıtasile tecavüzatta bulunduğunu itiraf etmesi ve harbin meclisi vükelâca tahtı karara alınmaksızın ilân ettirilmesi üzerine ol zaman Maliye Nezaretinde bulunan Cavit Beyle Nafia

Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ve Posta ve Telgraf Nazırı Oskan ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistanî efendilerin istifaları delâletlerile harbin heyeti mesulei vükelânın kararları ile ilân edilmeyip, İttihat ve Terakice mültezim ve tasammüm olması hasebile ihtiyar olunmuş idüğü.

Bir kere seferberlik bildirilirken hiç bir zaman harbe iştirâk mevzuubahs olmamış ve böyle bir toplantıya iştirâk için hiç bir zaman davet vâki olmamıştır. Eğer Sait Halim Paşa bunu hakikaten söylemişse son şayanı teessüf hâdiseler yüzünden fikirlerinin teşevvüş etmiş olduğunu kabul etmek icap eder. Seferberlik başlarken Nazırlar arasında bunun umumî mi, mahdut mu, yoksa mahalli mi olması icap edeceği meselesi doğmuştur. Harbiye Nazırı umumî seferberliği teklif etmişti; Nafia Nazırı Mahmut Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey bunun aleyhinde idiler. Fakat Enver Paşa teklifinde ısrar ettiğinden, onlar da umumî seferberliği kabul ettiler. Türkiye seferberlikten ancak üç ay sonra harbe girmeğe mecbur kalmıştı. Türkiyenin harbe ne şekilde girdiği de yukarıda etrafile izah edilmiştir.

Fakat böyle bir toplantının yapıldığını kabul edelim, siyasî bir fırkanın veya herhangi bir birliğin âzasının hususî bir noktai nazara sahip olmak ve bu kanaati açıkca söylemek hususundaki hakkına hangi kanuna müsteniden mâni olunabilirdi. Kanaat ve düşünüslerini serbestce söyledikleri icin ölüme mi mahkûm edilmeleri lâzım gelir? Bundan daha mânasız bir hüküm tasavvur olunabilir mi?

HARİCİ SİYASETTEN MESUL OLANLAR:

Haricî siyasetten doğrudan doğruya sadrâzam ve Hariciye Nazırı mesuldürler. O sırada her iki vazifeyi de Sait Pasa ayni zamanda üzerine almıstı. Eğer o, noktai nazarı da kendi kanaatile telif edemiyor idiyse ve üç ay sonra harp içtinabı kabil olmıyan bir hal aldığı zaman niçin istifa edip çekilmedi? İstifa

etmediğine göre onun da harbe iştirak lüzumuna kani olduğunu kabul etmek icap eder.

Saniyen: Rıza beyin harpten önce Rusyaya çeteler gönderildiğini itiraf ettiğinden bahsedilmektedir. Mütekait bir zabit sıfatile prensiplerine sadık olan Rıza bey - bir çok emsalleri gibi - seferberlik başlangıcında fırka ile olan münasebetlerini kesmiş ve bir harp ihtimalini düşünerek kendini harbiye nezareti emrine hazır tutmuştur. Bütün bu gibi zabitlere kolorduların resmî olmıyan makamlarında vazifeler verilmiştir. Harp başlangıcından evvel her kolordu hazırlıklarda bulunmak üzere düşman tarafına casuslar, muharrikler ve diğer şahısları göndermek hakkını haizdir. Bu gibi şahıslar yakalandıkları takdirde, düşman devlet tarafından ceza görürler. Fakat kendi ordusunun sonraki harekâtını teshil eden kimselerin kendi devleti tarafından ölüme mahkûm edildiğine hiç bir devletin tarihinde tesadüf etmiye imkân yoktur. İşte bu vak'a da bizim tarihimizde vuku bulmuştur ve hem de tarihimizi lekeliyebilecek bir şekilde.

İDAM İÇİN İLERİ SÜRÜLEN DELİL:

Salisen: Harp, nazırlar meclisinin kararı olmaksızın ilân edilmiş olduğundan, nazırlardan Cavit bey, Matmut Paşa, Oskan Efendi ve Elbestanî Efendi istifalarını vermişlerdi. Bundan İttihat ve Terakki cemiyetinin harbi istemiş ve aramış olduğu neticesini çıkarmak istiyorlar. İdam için bu bir delil olarak ileri sürülüyor.

Yukarıda hususî bir fasılda da zikrettiğim gibi harp *de facto* ilân edilmiş değildir. Fakat «Göben» Karadenizde Rus donanmasile çarpıştıktan sonra harp bir emrivaki halini almıştır. Nazırlar meclisinde bu emri vakii önlemek şimdi dahi harbe girmemek kararı alınmıştır; fakat Nazırlar meclisinde İtilâf devletlerinin şartlarının kabulü hakkında yapılan müzakerelerde nok-

tai nazar ihtilâfları hâsıl olmuştur. Şartların kabulü aleyhinde olanlar harbe iştiraki kabul etmiş oluyorlardı.

Sadrâzam uzun tereddütler ve sürekli müzakerelerden sonra nazırlar meclisinde alenen ve sarahaten harbe iştirâke karar verdiğini bildirdiği zaman aksi fikirde olanlar Kanunu Esasî mucibince istifalarını verdiler. Sadrâzam, kabinesini tamamladıktan sonra mesul nazırlar meclisinin kararı üzerine hükûmetin proğramı ilân edildi ve harp ilânı alâkalı makamlara bildirildi.

Bütün hâdise bu şekilde cereyan etmiş olduğundan harbin mesul nazırlar meclisinin kararı olmaksızın ilân edildiği yolundaki iddialar açık bir yalandan ibarettir ve hem de sözleri delil olarak kullanılan Cavit bey ve arkadaşları tarafından meydana çıkarılan bir yalan.

Madde 3. (Aynen). — Sadrı esbak Ahmet İzzet Paşa hazretlerinin ifadatı mazbutalarından istinbat olunduğu üzere harbiye nezaretinde istifa eylemelerinin fırkanın müdahalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan münbais bulunması.

Mahkeme kararının bu maddesi bütün eserin şahikasını teşkil etmektedir; burada hukukî bir görüş siyasî bir görüşle birleşmektedir. Fırkanın müdahalesi yüzünden bir nazır vazifesinden çekildiği için kabinede kalan meslekdaşları ölüme mahkûm edilmektedirler. Çünkü bu da idam kararında bir sebep olarak gösterilmektedir. Bu zavallılar bunu yazarken ne memlekette bırakacağı ne de Avrupada husule getireceği tesiri düşünmüş değillerdir. Bu kimseler meşrutî idareye sahip memleketlerde nazırların makamlarını ekseriya bir fırkanın müdahalesi yüzünden husule gelen noktai nazar ihtilâfı neticesinde terkettiklerini hiç bir zaman isitmemislerdir. O sırada Maarif Nazırı Emrullah efendi, Maliye Nazırı Nail bey, hattâ Hüseyin Hilmi paşa, cemiyetin müdahalesi neticesinde hâsıl olan noktai nazar ihtilâfı yüzünden makamlarından çekilmişlerdi. Yukarıdaki kaideye göre bu kabinenin bütün nazırlarının idama

mahkûm edilmeleri ıcap ederdi. Bu madde hakkında fazla söz söyliyecek değilim. Ve noktai nazar ve kanaatlerini izhar etmek işini makamlarını ayni şekilde terk etmiş olan parlâmentocu nazırlara bırakıyorum. Böyle gülünç bir netice hakkında ancak onlar hüküm verebilir. Sadece bizim memleketimiz için yeni bir misal olarak İttihat ve Terakki cemiyetinin müdahalesile uyuşamaması yüzünden vazifesinden çekilmiş olan Ali Kemal beyi zikretmekle iktifa edeceğim.

KASTEN TAHRİF EDİLEN HÂDİSELER:

Madde 4. (Aynen): — İttihat ve Terakki İstanbul merkezince, iaşe işlerine memur edilen ve bilâhare memuriyeti meclisi umumî ve kongrede kabul olunan İstanbul murahhası Kemal beyin teşkil etmiş olduğu evvelden bir heyeti tüccariye ve badehû bazı şirketler ve cemiyetlerle muamelâtı ticariyeyi yeddi inhisarlarına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından serveti umumiyenin eşhası madudeye ve salifüzzikir şirketlere intikal ettirilmesi hem bir çok Osmanlıların noksanı tagaddiden ya malûl kalmalarına veyahut vefatlarına ve binnetice kuvvayı müdafaai devletin tenakusuna sebebiyet verilmiş olduğu ve ayni zamanda hükûmete ait vezaife İttihat ve Terakki İstanbul merkezinin müdahale ettirilmiş bulunduğu 332 senesi kongresinde kıraet olunup maattakdir kabul olunan lâyiha hakkındaki istizaha cevaben Şehremanetinden mevrut tezkerei cevabiye mellûtatından müsteban olduğu.

Bu kısmın siyasî hasımlara karşı, delil ve vesika ibrazı lüzumu hissedilmeksizin, sırf propaganda maksadile yazılmış olan bir gazete makalesinden aynen alınmış olduğu görülüyor. Kongrenin mevzuubahis olan kararını okumak lüzumu dahi hissedilmiş değildir. Ticarî birliklerden, şirketlerden bahsediliyor, fakat bu şirketlerin kimin tarafından kurulduğu, tahdit olunan ticaretin neden ibaret olduğu ve bu tahditlerin şumulü hakkın-

da hiç bir söz söylenmiyor. Şimdi elime geçen İstanbul gazetelerinde ayni şirketlerin hâlâ çalışmakta olduğunu ve ticaretlerine devam ettiklerini gösteren ilânların bulunması şayanı dikkattir. Demek ki, bu ticaret birlikleri ve şirketler hâlâ feshedilmemiş ve mahkemece de hâlâ mesul tutulmamıştır.

Bu kısımda hâdiseler kasten tahrif edilmiş ve sinsi bir şekilde değiştirilmiştir. Mahkeme bir vâkıaya dayanmadan ve muayyen madde zikretmeden İttihat ve Terakki fırkası aleyhine propaganda yapmaktadır. Hakikatte ise bu şirket ve birlikler bu kısımda zikri geçen ve iddianemede esas ittihaz edilen halleri önlemek hususunda bütün kuvvetlerile çalışmış ve bunda da kısmen muvaffak olmuştur.

Şehremaneti, diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, muntazam bir teşkilâta sahip olmadığından şehremini ilk harp senelerinde İstanbul salâhiyetli murahhası Kemal beyi ve arkadaşlarından bazılarını hububat satın almak, ekmeklerin pişirilmesine ve tevziine nezaret etmek üzere kullanmıştır; çünkü Kemal bey, komitenin merkezi idaresinin salâhiyetli mümessili sıfatile muhtelif loncalarla sıkı bir temas halinde idi. Kemal bey, bu işleri kendi namına ve şahsen görmüştür. Fakat Kemal beyin bütün muameleleri şehremanetinin kontrolü altında idi. Kemal bey ve arkadaşları bu işi millî bir vazife saymışlar ve mukabilinde hiç bir şey beklemeksizin gece gündüz çalışmışlardır. Bunlar gibi düşünmiyen ve şahsiyetlerini tanımıyan kimseler, yukarıda verdiğim izahata inanabilecek haleti ruhiyeye malik, değillerse bu, hakikatte hiç bir değişiklik yapmaz.

Ekmek satışından tutarını bu anda hatırlıyamadığım pek büyük kazanç elde edilmiştir. Meselâ 57 paraya satılması lâzım gelen bir ekmek 2 paralık sikkeler mevcut olmadığından bu fiyata satılamadığı gibi, 55 paraya da satılamıyacağı için 60 paraya satılmıştır. Bu satışlardan büyük meblâğlar elde edilmiştir. Alâkalı şahsiyetler sahipsiz olan bu parayı bir taraftan iktısadî hayat canlanacak diğer taraftan halkın hayat ihtiyaçları

ucuzlatılacak şekilde sarfetmeyi düşünmüşlerdir. Bunun içindir ki, hususî sermayelerle şirketler kurulmuş ve sahipsiz olan bu para da, sonradan elde edilecek kazançlarla bir islâm bankası için bir sermaye temin etmiş olmak maksadile bu şirketlere yatırılmıştır.

Kemal bey ve arkadaşları bu suretle hareket etmekle mahdut kimselerin iştirâk ettiği bu şirketlerin servetini arttırmak değil, bilâkis şirketlerin servet biriktirmelerine mâni olmak istemişti; işte bunun içindir ki, birçok şahıslar kendilerine düşman olmuştur. Bu düşmanlar arasında her türlü insanlar bulunuyordu: Müslüman, hıristiyan ve Yahudi tüccarlar ve müteşebbisler. Yalan haberler yayarak efkârı umumiyeyi tahrik etmek hususunda bunlar divam harpten ziyade çalışmışlardır. Bu dedikodular o sırada kongre halinde toplanmış olan İttihat ve Terakki komitesini fırkanın en tanınmış bir âzası aleyhine yapılan ithamları tahkik etmeğe ve Kemal beyden izahat istemeğe sevketmiştir. Tahkikat bitirilip verilen izahat da öğrenildikten sonra, Kemal beyin sırf şahsî gayreti ile vücuda getirmiş olduğu bu teşebbüsleri tasviben tanımak icap etmiştir. Suiistimal yerine yirminci asırda emsaline az tesadüf edilir bir fedakârlık ve paraya kıymet vermemek görülmüştür. Sonradan bütün izahat vesikalarile birlikte broşür halinde neşredilmiştir.

Bu vakanın da yukarıda ana hatları gösterilen şekilde cereyan etmiş olduğunu binlerce İstanbullu teyit edecektir. Bugün bahriye nezaretinde bulunan âyan âzası Salih Paşa da bu dedikodular tesiri altında kalarak benden izahat istemişti. Bu izahati Kemal Beyden aldıktan sonra onun teşebbüslerini takdir etmiş ve bu kadar çok kimse tarafından bilinen bir işte suiistimal mevzuubahis olamıyacağını söylemiştir.

Muhakeme esnasında, idare merkezi âzalarının ısrarlarına rağmen, Kemal beyden bu hususta izahat istenmemiş olması şayanı teessüftür. Denilebilir ki, divanıharp de neticede kongre gibi tasvip etmek mecburiyetinde kalmaktan korkmuştur; çünkü yu-

karıda zikredildiği gibi, hakikaten bütün düşmanlığa ve hasımlığa rağmen şirketlerin hâlâ devam edişi yaptıkları muamelelerin temiz ve lekesiz olduğunu göstermektedir.

Fakat bütün bu meseleyi divanıharbin tahrifen tasvir etmiş olduğu şekilde kabul edelim. Bu takdirde Kemal beyin şahsî hareketlerinden dolayı kabine âzalarını ve bilhassa bizzat muameleler aleyhinde olmamakla beraber bunların şekli aleyhinde bulunmuş olan zavallı Cavit beyin idama mı mahkûm edilmesi icap ederdi; adalet böyle mi tecelli eder?

Madde 5. (Aynen). — Şeyhülislâm esbak Musa Kâzım Efendinin meclisi âyanda mahakimi şeriyenin Adliye Nezaretine nakli müzakere olunduğu sırada irat olunan suale cevaben: «Benim reyimi sual etmeyiniz. Bunu fırka böyle istiyor, böyle olacak» demiş olması ve esnayı muhakemede hususu mezkûru tavzih ve tasdik eylemesi dahi fırkanın devlet umuruna müdahalesini gösterdiği. İşte bâlâda ta'dat olunan mevaddı hamse ve tevatüren şayi olan ve netayicile hususatı saireden devletin umurunda bir kısmı mühimmini vükelâyı devletin rey ve içtihatlarile temşit eylemelerine meydan verilmiyerek âmal ve maksadi hususiyeye göre bilmüdahale sevkedilmiş olmaları tahakkuk eylediğine binaen hükûmeti Osmaniyenin sekli kanunîsini vücude getiren kuvayı selâse fevkında dördüncü bir kuvvei tehdidiye...» bulunduğu.

Bu kısım da, diğerleri gibi o sekilde kaleme alınmıştır ki, mahkûmların medenî ve siyasî efkârı umumiye nazarında kendilerini kolayca müdafaa ve masumiyetlerini isbat edebilmeleri imkân verilmemiştir. Divanharp âzalarının asker oluşu teşkilâtı esasîye ve fırka meseleleri hakkında hic bir fikirleri olmadığını göstermeğe kâfidir; bu itibarla bu bakımdan mazurdurlar. Fakat divanıharbin verdiği karar sadrâzamın tavassutu ile zatı sahaneye arzedilmistir ki..bu da sadrâzamın bu gülünç meselede istirâki olduğunu gösterir. Ser'iye mahkemesinin adliye nezaretine bağlanması devletin icraî kuvvetine ta-

allûk eden bir mesele değildir. Bu devletin esas teşkilâtının ehemmiyetli bir meselesidir.

Şer'iye mahkemelerinin ıslâhı senelerden beri İttihat ve Terakki komitesi programına ithal edilen bir meseledir. Fakat şer'iye mahkemelerinin adliye nezaretine bağlanması ancak kapitülâsyonlar kaldırıldıktan sonra hükûmet tarafından nazarı itibara alınmış ve meclisi mebusandaki müzakereler esnasında fırkaya hükûmeti takviye etmek imkânı vermiş olmak için bu tadilin proğrama ithali kongreye teklif edilmiştir. Kongrede, leh ve aleyhte bir çok noktai nazarlar ortaya atılmıştır; proğrama alınmasına büyük bir ekseriyetle karar verilip hükûmet de bunu meclise teklif etmeyi kabul edinceye kadar uzun müzakereler cereyan etmiştir.

Hissettiğime göre Musa Kâzım o zaman sırf şahsî tereddütler yüzünden tatbik güçlüklerinden bahsetmiştir. Fakat teklif büyük bir ekseriyetle kabul edilince onun tereddütleri de zail olmuş ve beyannmeyi kendisi de imzalamıştır. Fakat bir kere aksini kabul ederek kendisinin bu teklife muhalif olduğunu düşünelim. Her nazır bir mesele leh ve aleyhindeki kanaat ve görüşü izhar ve müdafaa edebilir ve eğer kendi kanaati lehine rey ekseriyeti temin edemezse, ya ekseriyetin noktai nazarına iltihakla mevkiini muhafaza eder veyahut da kendi noktai nazarında ısrarla istifa eder. Ve kendi görüşü hususunda tam kanaat sahibi ise bu takdirde fırkadan da çıkarak noktai nazarını mecliste ve matbuatta serbestçe müdafaa eder. Şekil kabul edilmedikçe bu mesele hakkında müzakere cereyan edemiyeceği gibi, bu hususta bir karar dahi verilemez.

Bu tarzı hareket nazırlar heyetinin, fırkanın ve kongrenin müzakerelerinde olduğu kadar meşrutî idareye sahip olan bütün devletlerde de carîdir. Daha ileri gideceğim: Meselâ bir kabine şefi halli meclisi mebusana ait olan bir esasî mesele hakkında kabine arkadaşlarile, ekseriyetin reyini kazanmak suretile uyuşmuş ve dayandığı fırkanın da ekseriyetini temin et-

miştir. Bu takdirde kabine arkadaşlarından biri veya birkaçı bunun aleyhinde oldukları takdirde bunlar için ya ekseriyete tâbi olmak veya kabineden çekilmekten başka çare yoktur. Musa Kâzım Efendi, birinci yolu tercih etmiş ve mevkiinde kalmıştır. Zavallı Musa Kâzım Efendi! Kendisi bu yüzden uzun seneler için menfaya, diğer arkadaşları da ölüme mahkûm edilmiştir!

* * *

Divanıharbin aylarca süren tahkikatından sonra nihayet ortaya atabildiği bu beş cinaî madde nasıl benim masumiyetim için katî birer delil ise benim siyasî ve devlet hayatıma taallûk eden muamele ve hareketlerim hakkında yapılacak bütün tahkikat da bir gün benim vatana hizmet etmiş olduğuma şahadet edecektir.

Siyasî hayatımda hiç bir zaman hislerime kapılmadım ve hiç bir zaman şahsımı ve akrabalarımı düşünmedim. Bir çok kimseler beni eski arkadaşlarıma yumuşak davranmış olmakla itham etmişlerdir; bu tamamile yanlıştır! Vatan endişesi ve âmmenin selâmeti icap ettirdiği her halde yalnız fedakârlık tanımışımdır.

Benim kanaatime göre memlekette vatanı için daha nafi bir yer işgal etmiş olan bir kimse daha yoktur. Beni yakından tanıyanlar bunu teyit edeceklerdir. Ve beni tanımıyanlar da bugün bu hâdiseler karşısında teyitlerini esirgemiyeceklerdir.

S O N

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İlksöz	5
Tabiin Birkaç Sözü	7
Giriş	9
Hâtıralarımı neden kaleme aldım?	9
Türkiyeye Yapılan Haksızlıklar	10
I — Meşrutiyetin İlânı	13
Jön Türk hareketi	14
İlk Ermeni ve Bulgar hareketleri	15
Türkiyeden koparılan topraklar	17
Balkan harbi faciası	17
Rusların Türkiyeyi zayıflatmak siyaseti	20
Boşa giden gayretler	22
II — Almanya ile ittifak nasıl hazırlandı?	23
Breslau ve Göben hâdisesinin içyüzü	26
Harbe giriş arifesinde	28
Türkiye harbe nasıl girdi?	30
Mağlûbiyetler başlayınca	30
Vagon ticareti meselesinin içyüzü	32
İttihat ve Terakkinin temizliği	35
III — İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilâtı	37
Sadrâzam Küçük Sait Paşa	39
IV — Ermeni meselesinin tarihi	43
Ermenilerin içyüzünü gösteren tarihî vesikalar	45
Ermeniler düşmanlarımıza nasıl âlet oldular?	51

Sayfa

Kanunî durumdan gayri kanunî duruma geçiş 57
Umumî ve hususî tadiller 58
Dikkate şayan bir makale 60
Ermenilerin tehciri 63
Müspet hâdiseler 66
Hükûmetin icraati 74
V — Rus vesikaları 79
Türk halkına yapılan zulümler 79
Ermeni cinayetleri 81
Ermeni çetelerinin zulümleri 84
Büyük katliâm 85
Vahşetlerin arkası kesilmiyor 90
Rusların itirafları 97
Albay Morel'in hakikî hüviyeti 114
VI — «İttihat ve Terakki» siyasî fırkasına dahil olan kabineler ve bu fırka âzaları aleyhine dâvalar 119
Vesikalar 121
Âyan meclisince reddedilen takrir 127
Bazı çürük iddialar 128
Mahkemenin salâhiyeti meselesi 135
Birinci mahkemenin sonu 137
Suçsuzlar mahkûm ediliyor 138
Dahiliye nazırının vaziyeti 139
Umumî Harbin ilânından kimler mesuldür? 140
Haricî siyasetten mesul olanlar..... 141
İdam için ileri sürülen delil 142
Kasten tahrif edilen hâdiseler 144

Mustafa Reşit Paşa
ve
Tanzimat Devri Tarihi

Yazan: ENVER BEHMAN ŞAPOLYO

MUSTAFA REŞİT PAŞA hakkında bugüne kadar birçok makaleler yazılmış ve muhtelif eserlerde kondisinden bahsedilmiştir. Ancak bunlar tahlil ve terkip bakımından eksik olduğu gibi toplu bir halde de değildir.

REŞİT PAŞA hakkında malûmat almak, onun devrimciliğini, devlet adamlığını, diplomatlığını incelemek istiyenler, bu hususta ayrı ayrı kitaplara başvurmak zorunda kalacaklardır.

İşte bu eser, REŞİT PAŞA'nın, çocukluk hayatını, imparatorluk devrindeki hizmetlerini, siyasî kudretini öğrenmek istiyenleri ayrı ayrı kitaplara başvurmaktan kurtarmak maksadile ve herkesin anlıyabileceği açık bir türkçe ile yazılmıştır.

Otuz muhtelif eser ve hususî kaynaklara başvurularak yazılmış olan bu eseri, tarih meraklılarına ve bilhassa ÜNİVERSİTE ve LİSE öğrencilerine tavsiye ederiz. Fiati 200 kuruştur.

"La Reine Pédauque,, Kebapçısı

Yazan: ANATOLE FRANCE

Büyük Fransız edibi Anatole France'ın bütün kültür dillerine çevrilmiş olan bu isimdeki meşhur eseri bu defa Halit Fahri Ozansoy'un çok itinalı tercümesile dilimize de mal edilmiş oluyor. On sekizinci asır Fransasının pek ince müşahedelerle örf ve âdetlerini yaşatan eserde felsefe, din, tarih, politika, sihirbazlık, hasılı bütün bir âlem yaşamaktadır. Eserin birbirinden canlı tipleri içinde bilhassa epiküryen felsefesile rahip Jérôme Coignard unutulmıyacak bir karakterdir. Anatole France'ın ince bir üslûp ve enfes nüktelerle dolu olan bu romanı, düşündürücü ve düşündürerek çekici bir nevi olan ümanist romanın şaheseri sayılabilir. Kitabın sonuna, çeviren tarafından ilâve edilen açıklamalar da istifadelerini çoğaltmaktadır. Fi. 150 Kr.